

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.

Coll. No. 955

Title Vedānta - A work
on

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 955 Subject: Vedānta

Title: Vedānta - A work on

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 11" by 4.5" Extent: 99 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins & ends abruptly.

रोधेनस्या निममादाय क्वचित्प्रमानाश्रयत्वात्पुनरागतम् ॥ अत एवोऽप्येवमित्यस्मादिति उच्यते इत्यादीं सिध्यति ॥ उच्यते ॥
 कस्य च र्णो दीर्घप्रवृत्तौ तत्र सिध्येदिति दिक् ॥ परत्वाच्चेति ॥ आपाततोऽयं हेतुः ॥ कस्य स्यांगत्वेन बहिरंगत्वात्तरंगं सवर्णो दीर्घ
 प्रतिपरत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् ॥ इत्युक्तीति ॥ इदित्वाच्चेति ॥ लिटि उं र्वाचकार ॥ आशिषि उं र्वाच्चेति ॥ ववरत्वरिति ॥ वादित्वा
 देत्वाभ्यासलोपो न ॥ एरवति ॥ इरवति ॥ ईरवाचकार ॥ ईरवति ॥ ईरवाचकार इंगति ॥ इंगो वकार ॥ त्वगि कंयने इति ॥ अयं उच्यते ॥
 तिदंडके गतोऽपठितस्य गतिविशेषे वृत्तिबोधयितुं व्युत्पद्यते ॥ अत एवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुवचनकेषु न पठितं ॥ सवर्ण
 चेति ॥ यं प्रवोच प्रहरांसं वंते इत्यादौ सं वंते इत्यभियुक्ते र्वाख्यातत्वात् ॥ स्वरिते सुषुच समवाय इति वदते ॥ लोपो
 सदि त्वात्रागलोपीति द्विनिषेधः ॥ अलुलोचन ॥ यदि व्यक्तीकरणे ॥ पवि विसारवचने इति चुरादौ ॥ अजगति ॥ अज
 नं प्राधान्येन उपार्जनं तु प्रासंगिकं ॥ नुद्धि वा वित्यादिरात्वं तु द्विविधत्वाद्देशविनामेषु प्रतिविधेयमिति वचनात्
 तादिविधिषु वर्णोक्तदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ॥ यद्वाः द्विहत्वात्तरां भाषादौ प्रत्याख्यायते ॥ न च आट आट
 रित्यत्रातिप्रसंगः ॥ अश्रोते श्रोते नावर्णापधस्य यदि भवति तत्त्वश्रोते रेवेति नियमादि द्विमिष्टमित्यन्तद्विसारः
 कृतिभृती ॥ भर्तृनं जलं विना तंडुलादेः संज्ञापविशेषः ॥ इदित्वात्तस्यादितो निष्ठाया मिति नेट् ॥ भर्तुः ॥ भर्तुवाच्चेति ॥ एजमेजभाज ॥

भाजेर्दिकस्यामनु दात्रेत्तमाद्रफलं भाजभासेत्यादिना च उपरेणोपधाकृतस्य विकल्पितत्वात् ॥ अविभजत ॥ अविभजत
त ॥ परस्मैपदिन इति ॥ चवृणीयांत परस्मैपदिनः ॥ पूजायां त्विति ॥ नोक्तेः पूजायां मिति निषेधादिति भावः ॥ नृसंभूतः सौ
त्रः ॥ अजरत ॥ अजारीत ॥ अलभत ॥ असंभीत ॥ अमृत ॥ अमृतां ॥ अमृन् ॥ अमृयीत ॥ विभाषा धेदृश्चोरिति वडि ॥ अशि
रिवयत ॥ अमृत् ॥ अमृतां ॥ अमृद ॥ अमृयीत ॥ विभाषा धेदृश्च पूजायां अयं पुजादौ सूरितेत् ॥ इह पाठस्तु कर्तृगोपिकसेप
रस्मैपदार्थः ॥ दीर्घाभावादिति ॥ स्वाभाविकत्वं स्यान्निकदीर्घाभावादित्यर्थः ॥ सुखसुखार्थमिति ॥ कृतद्वस्यन्निकदी
र्घाकारात् परस्यापि तु इभवापेवेति भावः ॥ सुखप्रमादे ॥ सुखमीति ॥ अंतरेण रंगत्वात् छेदेति तु किल पुत्रपधत्ताभावात्तदुक्तः ॥
न च कार्यदंगं बलीय इति वाच्यम् ॥ आंगकार्योर्बुगपत्प्रवृत्तौ वेद आंगस्य बलीयत्त्वात् ॥ न च पुन्येति वकारश्चकारादु
च्चार्यतां किमनेन तु विविनेति संकं ॥ बहुषु धातुरूपेण वकारश्चकारयो रुच्चारणे गौरवाच्चेदेत्यस्य शिवच्चायेत्यादावाप्य
कत्वाच्चा ॥ अनेर्व्य ॥ वी इति वृद्धेः ॥ तेन संवीतः संवीतिरित्यादिसिध्यति ॥ आर्द्ध आतुकविषय इति तेन वी भावोत्तरं पडिवेदी
यते इत्यादिसिध्यति ॥ परसप्तम्यां तु हलादित्वाभावाच्च न स्यादिति भावः ॥ पड ॥ लुक् तु अस्मात्प्रभवति ॥ लुकाय डोः पहारे आ
र्द्धधातुकविषयत्वाभावाच्चार्द्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वी भावस्येवाप्रसक्तैः ॥ एतच्चेन लुमतेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ अचनयोः किं

[illegible]

तत्त्वति

सनिवासे। एते अनिष्टाः पुमि श्रुता मिश्रणयोः अयंसे ह्यमीनयेति। शि शिमुद्धो। आविजी भयलनेयोः। शकमर्चरो इत्येते कं
कविद्वेनेति शेषः। भाष्यानुक्ता इति। भाष्यकृता अनुक्ताः न तु प्रमेरा आदिकतो दादिकदेवादिकानां व्यावृत्तये सानुवधानि
हिंष्टो इत्यर्थः। विंदतिरिति। विहिंत्ताभे। इष्ट इति। अनिद्वेनेति शेषः। भाष्यानुक्ता इति। भाष्यकृता अनुक्ताः न तु प्रत्याख्याता
इति नास्तीह तद्विरोधः। ततश्च व्याघ्रभत्यादिग्रंथानुरोधेन मुक्क धष्टोक्तेन नान्विशिष्टेन नञ् इत्यादिसौत्रप्रयोगादनुप्रति
पत्तुमित्यादिसार्वलौकिक व्यवहाराच्च उपलक्षणात्ते ये वभाष्यनेपमिति भावः। अकर्मक इति। अत्र केचित्। अभिभवेच्छाधातु
र्थस्तथात्वस्य धार्थिकस्य सकर्मकता दृश्यते। आह्लासमेव मरावतीयेति। उदाहरित्येते च स्य क्रीया माः इत्यत्र स्वयमेव। कस्य
आहारमाह्वयेते स्पष्टते इत्यर्थ इति। श्री हर्षोपि प्राचुं कृतं तत्रासत्यपुगंतां वात्रेता स्वर्द्धितुमर्हतीति अतोऽस्य सकर्मकत्वं स्यात्
मित्याहुः। शर्द्धीर्वागम्यतद्वरा संविज्ञानेयं वद्वती हिस्ते न एतरो न शेषः किं तु रवगमे वा इह स्पष्ट इत्यत्रेफस्यापि द्वित्वं भवति
द्वितीयस्यैकावः संवाधिरैफस्ये वनन्दा इति निषेधादिति बोध्यम्। गाध। अकारो नाग्लेपि वा सुदितामिति निषेधार्थः। अजगा
धता। अस्यास्य दंस्यापना अदस्यानं वा प्रतिष्ठा एक वस्यापनं संदर्भो वाग्रंथः। नाष्टनाध। उपतापो रोगः। अनुदत्तेत्यादेव सिद्धे नि
ममार्थं वार्तिकमिति साहचर्यादिष्वेति। अतएक हस्तस्यो। एकशब्दोऽत्रासहायवचनः एकयोर्हस्तोर्मध्ये इत्यर्थस्तद्वावृष्टे। असे

राम.

२

युक्तेति। इष्टाचुरो धेनल्लिटीत्यावर्त्तमादेशविशेषणमित्यनिमित्तं चक्रियत इत्याह। तिररनिमित्तेति किति लिटीति च यद्यपि
गमहनेति सूत्रे किंतीति वर्त्तते तथापि प्रयोजनाभावादितीत्येतवानुवर्त्तत इति भावः। किति किम्। न नद। लिटि किम्। पाय
व्यात्वाचकत्वात्। तिररिति न चैवमपि बभूवत्। तिररिति अभासे चैव तस्यासिद्धत्वादेत्याभासलोपोसा एवेति वाच्यम्। कलभजय
होत एतद्विधिं प्रतिपत्तुं तस्य सिद्धत्वात्। एवंच आदेशश्च हेवे रूपसंकादक एव गत्यते इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्य
मेवेति दिक्। मदिसुति। मोदः संतोषः। मोदो गर्वः। स्वप्नः अलस्य स्यान्नरासदद। रासुहिंसापादं त्यांतः। सूत्रेऽवयवावयविभातुः
षष्ठ्यर्थः। तथा च रासददवादीनां पोः कार इत्यनुय संभवेप्यकारस्य गुरात्पत्वादेदनिबंधनाषष्ठीन संभवतीत्याशंकतविर्वा
हार्थं व्याचष्टे। गुरात्पादेन भावितस्येति। भावितत्वं च साहाय्यरं परासाधारणम्। तथा च राशरनुः पपरत्वरित्पादो गुरात्पादेना
क्रियमाणो योऽतदवयवोः कारः तुल्यविद्येत्यादौ तु गुरात्पादेन क्रियमाणो यो कारस्तस्यानिक स्यादो देशस्यावयवो
कार इत्यर्थो न तस्यानुपपत्तिः। दददे इति। शशसत्तुः। शशसुः। बवमत्तुः। बवमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः। स्वदस्वर्द्धा। आय
मिति। प्रत्येकामि प्रायेणोक्तमित्याहुः। सकर्मक इति। स्वदस्वर्द्धा। हव्यान्यनुभवेत्यर्थः। अकर्मक इति। अप्रोहितसायनवा
रिधारा स्वादुः सुगंधिः स्वदते तु कारेति श्री हर्षः। न स्वदते। नरोचते इत्यर्थः। धात्वादेः। धातुग्रहणं किम्। षट्षड्। आदेः किम्।

तत्त्व.

लघति। उपधायां वा सिपिधातो रित्यतो धातो रित्यनुवर्तते वै सपधाया इत्यतो वैरि क इति हलि चेत्पतो हलीति चतदा हा धातो रित्या
दि। धातोः किम्। ऊङुतः। कुरुः। कुर्वो। कुर्व इत्यतो वैरि क इति हलि चेत्पतो हलीति चतदा हा धातो रित्यादि धातोः किम्। ऊङुतः। कु
रुः। कुर्वो। कुर्व इत्यत्रे को दीर्घो मा भूतानवात्रेक स्य प्रातिपदिकोपधात्वे पियदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातो रित्य
नुवर्तते न मिहानावश्यकमिति वाच्यम्। यदस्य त्वनुवर्तते तदुक्तं ते गृह्येते इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात्। वस्तुतस्तु पूर्ववा सिद्धे न स्याति
यदि हि स्वीकारेदं च परस्मिन्निति स्याति वत्स्य निषेधाभ्युपगमेपि कार्य कालपदे असिद्धं वहि रंगमिति परिभाषायाः प्रव
त्तव हिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वो कुर्व इत्यत्रोपधायां चेति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यंतावश्यकमेवेति
ता। यदस्य त्वननुवर्त्तात् कृद्देते इत्यादौ तु दीर्घः सिध्यत्येवेत्याङ्गरेकवकारयोः किम्। पुष्यविकसने। पुष्यति। ह्युरयोः किम्।
विरिणोति। जिरिणोति। इकः किम्। अर्चते। नर्दति। ननु हलि चेत्पत्रेकवकारो यो ह्युरयो रिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कृद्
ते गृह्येते इत्यादिसिध्यत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत्। आत्राङ्गः। हलि चेत्पत्रधातुग्रहणमनुवर्तनीयेमेव। अन्यथा दिवमि
द्विदि व्यतीत्यादावतिप्रसंगः स्यात्। तथा चोपधायां चेति सूत्राभावे उपधाभूतयोः वैः परतो दीर्घो न स्यात् किं तुरेफवा
तयोरेव धात्वा हलि चेति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति। सूदते इति। स्वतीत्यर्थः। ननु सूदति वत्सुदसूदति हेतोरप

राम.

एव धातवः पठन्तां योपदेशान् नटित्वा सत्वविधौ गौरवात्। मेवम्। तथा हि सति रायेती वृद्धिः। असिद्धत्वात् अस्य बुद्ध्या इत्यादौ लि
टि सुप्ते सिधे धो गौरवात्। मेवम्। तथा हि सति रायेती वृद्धिः। असिद्धत्वात् अस्य बुद्ध्या इत्यादौ लि
कारमात्रस्य सत्वविधौ तु सुपि सौ सुपि स इत्यादावपि स्यादिति। धातुपाठे पाणिनिना तात्पर्यं दत्त्वादि पाठवत्त्वापदेशा अपि व्य
वस्थये वृषतिताः स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टस्मादादि सुसादि पाठस्यैव दृश्यमानत्वा दतो लङ्गासुखेन तान् व्यवस्थापयति।
सगित्यादि। दंत्यश्च अचदंत्यो चोतो अतो अचवहितपरो यस्य स दंत्या जंतः दंत्या जंतश्चो सो सश्च दंत्या जंतसः स आदिर्वैधो
धातुनां जे दंत्या तसादयो जंतसादयश्चेका चः योपदेशा बोध्याः। तथा च साधो हो सांप्रतं य ममानः सका उपदेशेन स्थित इत्य
नुमेयमिति भावः। दंत्येत्यादि किं॥ चुस्तुं दे। एका चः किं। सो स चोते सो स अतो। सूचित्त्री चुरादौ अदंत्यो॥ उक्तल हस्यातिव्याप्तिं
वारयितुमाह॥ सो गिति॥ सेरुगते॥ सरुगते॥ सगते॥ सज्ज आद्यादने॥ सज्ज विसर्गे॥ सूत्र आद्यादने॥ स्पेशा वसंधातयोः
एभ्योऽन्ये पूर्वरा के वा विद संय हा दा ह॥ यकेति॥ ययगते॥ निधिदागात्र प्ररुरो॥ सुद आस्तादने॥ खं जपरिखं गो॥ निषप्रश
ये॥ सिद्धि इव सने॥ एते योपदेशा इत्यनयः॥ स्वाद आस्तादने॥ इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह॥ दंत्यः केवल दंत्य इति॥ तथा
च असिद्धदित्यादौ वत्तं नेति भावः। ह्लादी सुखे वा दादय केशदे॥ ईकारः स्वीदितो निष्ठाया मिति राशिषे धार्थः॥ प्रकृतः प्र

तत्त्व. ति कृत्वा न इह क्लोदेनिष्ठाया मित्कयथा कृत्वाः साध्यापामिति ॥ अविद्यमानगुरासे बंधं ज्ञायते साध्या ॥ आतत्त्वमिति ॥ इत्युच्यते
 स्यत्वाभावादेतन्न ॥ इट् ईटिः संयोगात्तस्य लोपः इत्यतो लोप इति रासस्येत्यतः संस्येति वा नुवर्तते तदाह ॥ लोपः स्यादिति ॥
 इट् किं ॥ अहायीत् ॥ ईटि किं ॥ आतिष्ठाम् ॥ आतिष्ठुः ॥ सिलोप इति अत्र वदंति ॥ सलोप इति वक्तव्ये सिज्जहारां लो मलीत्या
 दिस्तत्र यं सिलिष्यकमिति व्याख्या नार्थं तेनेह न सोमसुत्र ॥ सोतादिष्टराम् ॥ द्विष्टम् ॥ धिचेति सूत्रे तु वाम नमते सि चो
 लोपः भाव्यमतेतु सस्येति भेदे बोध्य इति ॥ वदवुज ॥ अवधीत् ॥ अत्राजीत् ॥ अतोह लादेरिति विकल्पं बाधित्वाऽनेन निषेध
 दिः ॥ हलं तस्योदाहरणमाहीत् अधाहीत् ॥ तदंतविधिनेव सिद्धे अंतग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ॥ हलोऽत्र इत्युक्ते तजंतां
 स्महलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशंकोत् ॥ अत्र इति तु इक्षुपरिभाषाया अनुपस्थानार्थं ॥ अन्यथा अमेसीत् इत्यत्र स्यात्
 त्वाहीदित्यो दोषो नेति ॥ प्रायस्कंतेति ॥ हलंतत्वादेव सिद्धे वदवुजो विशिष्यविधाना न निषेधः ॥ किंतु हलंतलक्षणाया एव वृद्धे
 निषेधस्तस्या अनिर्दोसि विवरितार्थत्वात् ॥ अमुमेवार्थमनसि निधाय क्वचित्सुक्तेषु हलंतलक्षणा वृद्धिर्न तेव यथा
 ते ॥ इर इत् संज्ञेति ॥ ईकारस्य उपदे शेजनुनासिक इति रेफस्य तु हलंत्यमिति प्रत्येकमित्यंतायामिति तदिति नुमस्यदिति
 भावः ॥ एतस्य वेदार्थं वदहिङ् व्यक्ताया वा वीत्यत्र स्फुटीभविष्यति ॥ उच्यते ॥ शर्षवीः खण्डः प्रकाररहितोऽप्यमिति ॥ तथा च

राम.

पु उपते ॥ मधुमुत्तं घृतमिव सप्तमिति मंथ ॥ अयं क्रादा वपि विधगत्या ॥ मयमुदित इति केचित् ॥ तनुसिध्यति बुध्यतोः स्यना
 निर्देशादि विज्ञेयं बुधितमिति वृत्तिर्येष विरुद्धमुदिते तु दितो वेति क्त्वायां इदिक त्यागिष्टा यामित्तरस्याद्यस्य विभाषेति निषे
 धात् ॥ सिषेधेति ॥ आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं ॥ उपसर्गोत् ॥ सुनोतिसवतीत्यादिभिर्यानिर्देशोप ॥ तु कृतिरुत्पत्त्यर्थः ॥ तेन अ
 भिसोषवीति ॥ अभिसोषोतीत्यादौ यत्वं नेति प्रांचः ॥ स्यादिधेवाभ्यासस्य यत्वं न सुनोत्यादिधिति नियमात्रेह यत्त्वप्राप्तिरिति व्य
 र्थः प्रतिषेध इति सुनोरमादौ स्थितं ॥ सेनेयेति शिजेतो नाम धातुः सेनया अभियाति अभिषेरायति ॥ सेधेति शयानिर्देशादौ वा
 दिकस्य ग्रहणं ननु सिध्यते ॥ परिसिध्यति ॥ गृहादरा इत्यत्रेव तात्पर्यात्ताच्छ्रुमि त्याह ॥ उपसर्गस्यादिति ॥ निमित्तादिति ॥ इतर
 रूपात्ता कवर्गसु नेह संबध्यते ॥ असंभवात् ॥ न वनिः पुरोति निःषेधति निःषिं वतीत्यादावव्यवधानेन इराः परत्वाभावात्तस्य
 यत्वं न स्यादिति शंका ॥ यत्त्वविधौ नुमिसर्जनीयशार्थवायेत्यविकारात् ॥ इरांता उपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्रा व्याप्तिः दु
 रः यत्त्वात्तयो रित्कपसर्गत्वप्रतिषेधादुः सुनोति दुः सेधतीत्यादौ तु यत्वेन न भवितव्यमिति दिक् ॥ मूर्द्धन्यादेशो कलितमाह ॥
 सस्य षः स्यादिति ॥ स्यादिषु प्राकिसतादित्यत्र क मज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण यत्त्वस्य त्रिाशिव्याचष्टे ॥ सदिरप्रतेः ॥ अ
 प्रतेः किं ॥ प्रति सी दति ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह ॥ सदेरिति ॥ तन्मेऽसौ वस्येति ॥ तन्मुक्तुमुदिति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोधनार्थं स्य न तुष्टमिष

तत्त्व.ति.

तिबुंइत्यस्येतिभावः॥ एवं जसन्मुइत्यङ् विधायकस्येति सौत्रेणैव यद्वरामिति बोध्यम्॥ एतच्च लक्षणातिथेदोक्तपरिभा
षया लेभ्यते॥ सोत्रे हि धातुर्नकारो यध इति प्रतिपदोक्तः इति त्वानुमिष्टमिति कुर्यात्करोति न विसंभते इत्यादौ षत्वेना उदः स्या
सम्भोरिति सूत्रे तु मकारो यधमहो न उभयोः पिग्रहणा दुर्भते इति द्वयोः पिग्रहणं तुल्यं मकारस्याभयत्रापिला कुर्यात्क
त्वात्॥ उत्तरार्थ इति॥ उत्तरसूत्रे संभरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः॥ अनुसदिसन्धोरिति सूत्रेतेपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा
न कथं विदुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह॥ किंचेति॥ नावुवृत्तं तत इति॥ तथा च सन्धेरित्यत्र अनुवृत्तये गविभाग आचम्य कइ
इति भावः॥ अत्राच्चा॥ चकार पितृप्रयोजन इत्याहुः॥ आलंवनमाश्रयणं॥ यथायदि मवष्टभ्य आसेता माधित्यतिष्ठतीत्यर्थः॥
आविर्ह्यसामीप्ये तद्वप्रयोगादिः॥ अवष्टब्धगोः॥ निरुद्धा सती समीपे आसेत्यर्थः॥ एतयोः किं अवसन्नो दृष्टलः शीते
नाकेचिदिह अविद्वद्वशात् त्वार्थे व्यञ्जः॥ आविर्ह्यमनति ह्यं ईषद्वरमित्यर्थः॥ तथा च अविद्वद्वशात् न ज्ञप्त्वा तत्पुरुषादि
ति निषेधे प्राप्ते अतएव निपातनाद्वावप्रत्यय इति मनोरमाग्रंथोक्तिर्नतीवोय युज्यत इत्याहुः॥ वेष्ठाविष्ठाति॥ सशब्दं भुंक्ते
इत्यर्थः॥ अद्भुतादि॥ तिरात्वे॥ एवमवष्टराति॥ व्यष्टरात्॥ विषष्टरात्॥ स्यादिष्टम्यासेन वेति षत्वं॥ भोजने किं॥ विसृजति वीणा॥
परिनिविभ्यः॥ सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः॥ न च यङ् लुङि नृत्तवेषयानि ईश एवास्ति तिष्ठं को॥ वकारो तानामूद्भाविनां प राम.

इलुङ् वास्तीति वसमाणात्वात्॥ षेवसेवायाम्॥ परिषेवते॥ पित्र्वंधुने क्तोऽतः सितशब्दः॥ एरजंतः पचाद्यजंतो वासयकावः वि
षितः॥ विषयः॥ प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किं॥ विसिनोति॥ विदुर्जंतु संताने॥ परिषीव्यति॥ महमर्षरो॥ परिषद्वते॥ सुडागमः॥ परि
ष्करोति॥ विकरोति॥ सत्संज्ञोरुयसर्गात् सुनोतीत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परमोरेतयोः सिवादीनां वाङ्मयवायेषाति वि कल्या
र्थयुनर्वचने॥ प्राकृतितात्॥ उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना विहितं षत्वं अङ्मयवायेवेति भ्रमनिवारणार्थं अपि शब्दस्योपादा
नं॥ तेषामिति॥ पंचदशानामित्यर्थः॥ अभ्युपरोदित्यादीन्मुदाहर्तव्यानि॥ स्यादिषु इह देवाको आद्यं षत्त्वविध्यर्थं वि
ध्यर्थं द्वितीयां तु नियमार्थं मित्याशयेनाह॥ यवायेषि षत्वे स्यादेषामेव चेति॥ स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य षत्त्वमित्यर्थः॥
तत्फलं तु षष्ठे ररो अभिसुस्रयति अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न षत्वं द्वितीयस्य तु सौतिरयोरिति नियमाद्भव
ति॥ अभिसिवासीत्यत्र तु षष्ठोऽभ्यासात्परस्य षत्वं षष्ठस्य तत्तनियमाच्चेति बोध्यं॥ स्यादेतत्॥ निषिधेये सादा वभ्या
सस्योपसर्गात् सुनोतीत्यनेन सिद्धमभ्यासात्परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेति किं साधवाकोन॥ अत्राहुः॥ फलउपायार्थमा
धवाको॥ तथा हि॥ अयोपदेयार्थं सेनया अभियातुमिच्छति अभिषिषेरायिषति॥ अवरं गीताभ्यासाध्यं च अद्भुतं सने गो
त्रमिदोऽधितो॥ षष्ठाप्रतिप्रसवार्थं च अभिषिषिहति॥ पिचद्वररो॥ सौतिरयोरेवेति नियमात् षत्त्वेन सति निवर्तितमपि

तत्त्व. ति.

षत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्रभवतीतिसेधतेर्गते॥श्रियानिर्देशात्तत्त्वार्थादस्माच्चइत्युक्तिरनियेधुगतेनउपसर्गमाश्रित्यषत्वंभव
त्येव॥विशेषिधीति॥नचसेधेतिशयानिर्देशाच्चइत्युक्तिउपसर्गात्सुनोतीतिषत्वंनभवेदितिशं॥देवादि कनित्त्वंतथाश
यानिर्देशात्सुवरितार्थत्वात्अन्यथासेधेतिरितिश्रियानिर्देशात्स्येवेयर्थोपत्तेरितिदि॥विधुशास्त्रे.मांगल्ये मंगलक्रिया.स्वार्थ
स्यश्च।सुरसिस्त्रति।स्त्रकदोपताययोः॥भादिः॥ननुस्त्रतिस्त्रधृत्तदितोवेतिस्त्रयतोकिमनेनस्त्रतिस्त्रयत्योः॥यत्योः॥यद्यग्रहोनामे
वं॥तथाहिसतिनिरनुबंधकपरिभाषयाप्रेरणोऽति तोदादिकस्येवग्रहसंस्यान्नत्वादिकेदेवादिकपोरेतयोः॥नचैवंस्त्रडि
तिययतामितिवाच्यं।लुग्विकरणा लुग्विकरणापोरितिपरिभाषयाअलुग्विकरणास्यस्यतेरेवग्रहसंस्यान्नत्वात्अस्यास्यव
रिभाषया।स्त्रतिस्त्रयत्योः॥यद्यग्रहसामेवज्ञापकमित्याहुः॥धृत्कंपनेत्वादिः।क्यादिश्च॥सानुबंधनिर्देशोऽधुविधुनेइत्यस्यनि
वृत्त्यर्थः॥इदंनिवेत्यतोवेतिवर्तमानेननुवर्तमानंलिङ्.सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम्॥अथसत्योः॥अधइतिकिं॥धत्तमस्येत्सीदिति॥
असिसिचइतिईडागमः॥वद्वजेतिवृद्धिः॥ततश्चर्त्तमिलेमलि।संयोगांतस्येत्यतोलोपइतिरास्येत्यतःसत्येतिचानुवर्ततेत
दाह॥सस्यलोपःस्यादिति।यदस्यत्यधिका रात्रत्यासत्तेर्त्तलःमलिसस्येतिनिर्दिष्टोऽत्रयाणामेकापदसंबन्धित्वे लोपोयांतेन
सोमसुत्स्थानमित्यत्रभवति॥मलःकिं।अनेष्टो॥मलिकिंअसेसीत्॥असेधीदिति।नेटिइतिवृद्धिप्रतिषेधः॥गुराः।स्वाहा।सका

राम.

रइदिति॥नेननालोपीतिनिषेधेअचरवादत्त।अतउपधायाः॥अतःकिं।ततोदा॥उपधायाःकिं॥गुरायति।इहअतोलोपंवाधित्वा
वृद्धिःस्यात्।अतोहलादेः।इहसिचिवृद्धिरितिस्त्रमनुवर्ततेनेटीतिस्रकदिटीत्तर्णेतेर्विभाषेत्यतोविभाषामहणंवतदाह॥
इडावित्यादि।अतःकिं।अदेवीत्।हलादेःकिंमाभवनतीत्।अटीत्॥लघोःकिं।अगर्हीत्।अरहीत्॥इडाहोकिं॥अपाही
त्॥परस्मैवेदकिं।अयतिष्ठ।अयतिष्तां॥अचकासीदित्यत्रचकारादकारस्यवृद्धि कारणायेननाम्यवधानमिति।म्ये
नयधेकवरीष्यवधानमेवाप्यीयतेतदात्वरहीदित्यत्रापिप्रसक्तभावाल्लघोरितिशक्यमकर्तुमित्याहुः॥नपरकरणास्यष्टार्थः।
पयगीयादिरिति.दंतोघ्यादित्वेतुनरासददेत्येताभ्यासलोपनिषेधाद्धेदतुःवेदियेत्यादिनासिधेदितिभावः॥नेर्गदनदा॥गहादी
नांचतुर्गंशयानिर्देशाःस्यत्यादीनामेकादशानांश्रियानिर्देशाच्चइत्युक्तिरुत्तरार्थः॥तेनप्रनिजागदीति॥प्रनिजानदीति॥
प्रनिसासेति।प्रनिजंघनीतीत्यादौरात्वेन॥घुदावेनघुसंज्ञकादाधादयःषड्.सुंते॥इदञ्च.प्रसीददाति।दास्यप्रसीयवृत्ति.
दो.प्रसीयतिदेइ.प्रसीदयते॥वेद.प्रसीधयति।इदञ्च.प्रसीदधाति॥माश्वेनमेइ.माश्वेरेवग्रहणं।घुप्रकृतिमाडि.तिपठित्वा.
भाष्यादौतथाव्याख्यानात्॥रणः॥धातो रिति।धात्वादेःषःसइत्यतोनुवर्तनादात्वादिरित्येवानेह॥अराति।रणपदेशान्युत्तरस

मत्त. ति.

मुखेनाह॥ लोपदेशास्ति न ईशादे॥ नटश्रवस्येनेचुरादि॥ यस्तु नटनत्ताविनिघयदिः सनेहगत्त्यते॥ नादीतिदीर्घनिर्देशात्॥
नायनाध्याज्जादौ॥ दुनदिसमदौ॥ न कनाशने॥ नृनये॥ नतीगात्रविदेष॥ एभ्योऽभ्याभ्यामिवाइत्यर्थः॥ तयर्गेति॥ तेषामेते
तुपंचभ्यामिवालोपदेशाः॥ उपसर्गदस॥ समोसंखलेः संगडत्यतोऽनुवर्तनाश्रमासएवस्यादित्यसमासचरणा॥ कतेतुत
स्मिन्नसमासएवस्यादित्येपर्यहारांकते॥ प्रणिनदतीति निर्गदेतिरात्वं॥ धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमासइतिरात्वं
नभवत्यडादिभिन्नेन व्यवधात्॥ तस्मात्॥ तच्चदेनकतदीर्घाकारः परामश्यतइत्याह॥ दीर्घाभूतादिति॥ खर्ददं दम्भकस्यस
पत्वात्तदाचित्तेधातुत्वंनसंगच्छतइत्यतश्चाह॥ दं दम्भकक्रियायामिति॥ दं दम्भककर्तृकायामित्यर्थः॥ आनंजेति॥ इदित्वा
नुम्॥ तस्मान्नु इद्विहलइति नट॥ वदनेकदेशइति॥ तक्रियायामित्यर्थः॥ आदिर्जिदुडव उपदेशोऽनुनासिकइत्यतोऽ
नुवर्तनादाह॥ उपदेशइति॥ उपदेशोकिं॥ त्रिकारीयति॥ त्रिकारीयति॥ त्रिष्वच॥ त्रितः॥ सुस्रादितोफचानंदयुः॥ द्वितः॥ त्रिः॥
कृत्रिमां॥ क्लिदिपरिदेवते॥ अनुदात्ते सुपठितस्येहपाठः परस्मैपदार्थः॥ क्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थस्वरि
तेस्त्वयंनपठितः॥ सुंधमुद्रो॥ अयशोचकर्मशिशुजादौ॥ मांगलिकएधतिसवर्गीयांतस्तदनुरोधेनतद्वर्गीयं ताः पठिताः॥

राम.

नीलोक्तप्रसिद्धादिपाठक्रमेणाह॥ अथेत्यादि॥ चुकुकेइति॥ परमपिगुरांवाधित्वानित्यत्वादसंयोगादितिकित्वं॥ सुध्वातित्वा
दि॥ सुध्वातो रुदाहरणानि॥ षट्दंता अस्यषोडशातमाचष्टेति विटिलोपः॥ षोडयति॥ एवंषंडं करोत्यावष्टेवाषंडयति॥ षं
डीयनीत्यत्र षंडशब्दात्काविईत्वंबोध्यं॥ एतच्चवार्तिकेभाष्येप्रकरणात्॥ तथाहि॥ धात्वादेरिति सत्रे उपदेशइतिवर्त
ते॥ नचसुध्वात्तनामुपदेशोस्ति॥ षिबुध्वाकतीत्यकारादी॥ लोपोवोरित्यलोपः॥ प्रनिकरवतीति॥ षोषेविभाषेत्यत्र
अकस्मादवितिपुर्बुदासात्रे रीत्वंनेतिभावः॥ असवर्गीअदीति॥ असवर्गीकिं॥ उखतुः॥ अचिकिं॥ उवाय॥ उकोसेति॥ दि
र्वदनेऽचीतिनिषेधात्प्रर्वदित्वंयश्चादुकारस्यलघुपधगुरोर्कतेअभ्यासस्योवडं॥ एवंइयेषेत्यत्रेयडं॥ असवर्गीग्रह
रासामर्थ्यादियडादौकर्तृव्येगुरोऽनस्थानिवदितिबोधम्॥ सन्निपातपरिभाषयेति॥ आमिसतिलिङ्परत्वंधा
तोर्नसिधेदितिभावः॥ अथेतुडजादेरिति सत्रेगुरुमानितिनित्ययोगेमतुप्र॥ ततश्चनित्यंयोगुक्तमात्रएधरकाविद्या
दिसत्रेवस्यादितिनान्नामः प्रसक्तिरित्याहुः॥ ऊखतुमिति॥ किन्नाहुणाभावेअभ्यासस्यासवर्गीइत्यवडंनभवति॥

तत्त्व

ननु इषेष्टवारेव तत्रापि अंतरंगत्वात् सवर्गादीर्घकृतेऽप्यरत्नाभावादियदुःखेन सति इष्टरूपासिद्धेः किं तत्र सवर्गा
ग्रहणेनेति चेत् ॥ अत्राहुः ॥ वार्गादंगं बलीय इति परिभाषा ज्ञायनार्थमेवासवर्गाग्रहणं कृतं ॥ तिन भवतीत्यनंतरंगमपि
परां बाधित्वा गुरो भवति ॥ तथा करोतेर्धनिका इत्यत्र परां बाधित्वा वृद्धिर्भवति ॥ न चैवं सिद्धे रोगादिकेन प्रत्य
ये स्योन इत्यत्र ह्योः श्रुतिस्तुति कृते लघुपक्षे गुरां बाधित्वा यरान स्यादिति वाच्यं ॥ समानाश्रये एव वार्गादंगस्य
बलीयस्त्वादिरुतु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ॥ अभ्यासग्रहणेनेति ॥ पूर्वस्यां तवत्वेनेत्यर्थः ॥ पत्रं त्वत्तु रुरोति ॥
उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं स्वस्थाने विक्रमं प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ तथा चैकस्मिन् ल
क्ष्मणकुरांस कदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥ अंगं बलीय इति ॥ न च स्वसवर्गा
दीर्घयोर्निमित्तभेदात् समानाश्रयत्वाभावे कथमांगस्य बलीयस्त्वमिति चेत् ॥ सत्या इष्टानु

राम

तासां तेजने ॥ शीघ्रं स्वप्ने ॥ तत्र प्रसवरो ॥ रासुतो ॥ दुःखं शब्दे ॥ दुःखे श्रुतिरुद्योः ॥ डी ॥ विहाय सागो ॥ श्रुतिसेवायां च ॥ संभक्तौ ॥ दृष्टव
रा ॥ सचेतनं विज्ञानमेकाचामेवातुदाहृते ऊरुतः ॥ ऊरुतवा इत्यादिन सिध्येत् ॥ मैवम् ॥ ऊरुतेर्द्वयवाच्य इति वसमा रा
वार्तिकेनेष्टसिद्धेः ॥ अतएव ऊरुते नृपते इत्यत्र धातोरेकाच इति यद् ॥ ऊरुतेनेत्यत्रानेका इत्येन प्रवृत्तस्य श्रामोः भावश्च सिध्य
ति ॥ उक्तं च भाष्ये ॥ वाच्य ऊरुतेर्द्वयवाच्यं प्रसिद्धिः प्रयोगेन आश्रयप्रतिषेधार्थमेकाचमेदुपग्रहादिति ॥ विभाषा गुरोः श्रिया
मिति हेतादियं वचसी ॥ हेतुविफलमेतच्च वैयर्थे स्य ॥ उपग्रहः प्रतिषेधः इष्टप्रतिषेधार्थमित्यर्थः ॥ एवं च नुवद्वावेमेकाचत्वात्
श्रुकः कितीति निषेधप्रवृत्तेः ॥ ऊरुत इत्यादिसिध्यति ॥ एकावउय देपा इतीत्यनिषेधस्तु न प्रवर्तते नुवद्वावेमेकाचत्वेन नुदातेवाभा
वात् ॥ ऊरुधातोर्ऽर्थोऽतिशय उदात्तत्वात् ॥ तथा च ऊरुविता श्रौणीवीदित्याद्यपि सिद्धम् ॥ वसतिः शब्दश्च स्वभ्यमिति प्राचोऽयं स्थं
वसुपेक्षहलंतेषु कादिके मोराह ॥ शब्द इति ॥ को त एकः ॥ चांतेषु पक्षे सुवृत्तिविविधेषु ॥ षट् ॥ दुपवषपाके ॥ पवित्र्य क्रीकरो दाव
पि पवित्यनेन गृह्यते ॥ रिचित्यनेन रिचिरेके रिचवियोजनसंयचनयोरिति यो जादिकश्च गृह्यते ॥ वदित्यनेन नुवदपरिभाष
रा नुवो वविरपि वविर्यो जादिकोपि गृह्यते ॥ चांतेषु पक्षे कः ॥ जांतेषु त्यज निजिभ जभं जभुज भस्म मत्तय जभुज रुरे न विजि
स्वं ज संजस्त जः पंचदशाभुजित्यनेन भुजपालनाभ्यवहारयोः ॥ भुजोको दित्ये इति वदत्यतो भुजित्यनेन भुजिदयो गेपुज समाधो इति चे

राम,

भेदिष्य। उरे विद्य। उपदेश इति किं। न हर्षः॥ इह परत्वात् त्रित्वात् च गुणोपरत्वे च कृते अजं तत्त्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविद्वत्प्रस
ज्येतेषु उपदेश इत्युक्तं। यत्किं। पपि वापपिम। नित्यमनिटः किं॥ सस्वरिष्य। सस्वर्य। नयंतासौ नित्यमनिट्॥ स्वरतिसूतीति
विकल्पिते ह्यात्॥ इह तासीति नेति चानुवृत्त्येवेष्टे सिद्धेतात्त्वदित्येतन्नातावोपयुज्य इति केचित्॥ अन्येतु यस्य तासौ विद्यमा
नत्वे तस्मादेव परस्य यत्तद्वानिषेध इत्येतत्त्वाभावेन तत्तै न उच्यते। न घसिधेत्यत्र निषेध इत्याहुः॥ उपदेशोक्तः॥ पप्र
कथ्य। इयत्। उपदेशो किं। कर्ष्य। च कर्षिष्य। अकारवदिति किं। भेत्ता। विभेदिष्य। तपरकरणां किं। राद्धा। रराधिय। तासौ किं। जिघ
कृति। जग्रदिष्य। सनिग्रहगुहोऽति सनि नित्यमनिट्॥ कांतः। चक्रमिष्यः॥ उदितेन क्तायां वे ह्यात् यस्य विभाषेति निष्ठा योनेद्।
नित्याऽनिटः किम्। अंता। अंतिता। आनंजिष्य। किं वा। नित्यग्रहणानुवर्तनाच्च कृषियेत्यपि सिध्यति। न हि कमिस्तासौ नित्यानिट्।
स्तु क्रमो रनात्मनेपदनिमित्त इति परस्मैपदे से ह्यत्वात्॥ कृतो भारद्वाजस्य॥ तपरकरणात् कृत्वा प्रभृतिषु दीर्घातेषु नायं
निषेधः प्रवर्तते। क्रत्वातेषु त्वत्त्वादिषु अचस्मात्त्वदित्येव सिद्धं दृष्टं दृष्टोत्तयघपि सेदौ तथापि दृष्टः स्यत्वेन तस्यात्मा
नेपदित्वाद्वा नक्तत्वं दसि ववर्थेति निपातनादवशिष्येति भाषाया मिता भवितव्यं। तस्माद्विद्यमोऽयमित्याह॥ कृदेतादेवेति
न हर्षः। दधर्षः॥ अयस्य स्यादेवेति। एवं च भारद्वाजमते स्यादयमते न स्यादिति विकल्पः कलितः। पपिष्य। यपाद्य। यधिष्य॥ यप

चित्तसोमसुदितोचरितार्थः॥ लघुः पितृमपि अनुदात्रयितया चरितार्थमिच्छाः॥ सार्वधातुकमकारेण विनुयात्॥ सुनुया
 त्॥ कृजिनेति॥ अर्थेकादेकवयाठउचितइतिभावः॥ लजलजि॥ लज्जात्॥ लज्जात्॥ लज्जप्रकाशने इतिकथादो॥ भर्त्सने चेति॥
 वाङ्मर्त्सने॥ लुजिपालने॥ भाषार्थेयं पुत्रादौ॥ गजगजि॥ गंजातुमदिरागदो॥ गजमदने च॥ मदमं मदः॥ चित्तविकारः॥ वज्रवज्र
 वादित्वादेताभ्यासलोपोन॥ ववजतुः॥ ववजतुः॥ शाङ्गताइति॥ पाङ्गुलाधायामित्यंतः॥ इत्यर्थः॥ दोषधोयमिति॥ तथाच
 स्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात्त्रादितिद्वित्वनिषेधेनदकारंविहायरिशावस्यदित्वेपश्चादकारस्यपुत्रेवर्त्तं च्छादित्वेते॥ अटि
 दित्वायिसिद्धति॥ दोषधत्वेतुश्चटिद्विषतेआटिद्विदितिस्यादितिभावः॥ तोयधइति॥ अस्मिन्तुपदेअतिद्विषते॥ आदि
 दितिस्यादितिभावः॥ तोयधइति॥ अस्मिन्तुपदेअत्यादिबोधः॥ हलदिशेषेराटकारनिवेत्तोत्रादिमित्रस्यापिपुत्रस्यनि
 वृत्तत्वादितिनव्याः॥ मनोरमायांतुपदेवासिद्धीपमदिर्वचनइतिपुत्रस्यासिद्धत्वाभावात्तकारद्वयसहितस्यदित्वे
 लादिशेषेअटिद्विषते॥ अटिद्विदित्यादिसिद्धतीत्युक्तं॥ निमित्तापायेनेमित्तकस्याप्यपाम इतिअनित्यमितित्तकामय
 आनंदेइति॥ इहानन्दाइतिनिषेधोऽन॥ तत्रदितीयस्यतुवर्त्तनात्दितीयेकाचएव नदराणांनिषेधात्॥ वृद्धचलनेअयं वृ
 दावपि॥ स्मृत्या॥ अयंकुटादावपि॥ आनंदेइति॥ तस्मात्तुडिहलइति॥ तुडवर्त्तनेइति॥ सहायंविनाचरतीत्यर्थः॥ मटिवाट्यका

राम.

तसामर्थ्यादयंवेष्टनेपीत्याहुः॥ मडिभूषायामित्येवप्रसंगेयदिपु॥ भडिः॥ सनिंदउपालंभस्तत्रस्यात्यरिभाषणमित्यमरः॥ मडि
 शंठोऽसुरपुरोहितः॥ द्राड्॥ विशररामवयवविभागः॥ राड्॥ उलयोरैकात्रशालते इतिकारणपः शोहगर्वः॥ अस्योरादिपु
 त्रवृत्ते॥ तदेतदिति शोदीर्घमौडुलोमेनमृष्यतीतिकल्पतरुः॥ कटे॥ स्मृतहरण॥ अग्रहीत्॥ दुवम्॥ अवमीत्॥ हयगो॥ अहपी
 त्॥ हराउहिंसायां॥ अरणीत्॥ मुसप्रारणेनाअमुसीत्॥ जगदिद्राह्यो॥ अजागरीत्॥ रापेतेकंदसिनोनयतिधनयतीत्यादिना
 डि॥ निषेधेओनयीत्॥ इतिउदाहरणमाहुः॥ अमुयात्॥ इडादौसिद्धीति॥ इडादौकिं॥ दहभस्मीकरणे॥ अधाहीत्॥ किटकि
 ट॥ इटकिटेतिकिटिर्गोपटिष्यते॥ इहपाठस्तुअर्थभेदात्॥ जटमट॥ जेटत्तुः॥ जगटत्तुः॥ इहत्वादेशादित्वादेताभ्यासलोपोन
 रवट॥ अमुप्रुषिलटिरवटिकरिगविशिभ्यः क्त्वा॥ रवट्॥ राट्॥ च्छेत्ते॥ प्रराट्तिगोपदेशपुंदासेनाटीतिसट्टिकनिर्देशेन
 अवस्पंदने इतिचौरादिकस्येवग्रहणादयंरापदेशएव॥ हटकीत्॥ हाटकंसुवर्त्तः॥ संज्ञायामेतिराबुलावाङ्मलकादस्त्रियामपि॥
 घट॥ पचाघत्तंताघात्॥ सटाजगकेसरयोः॥ टिटा॥ सर्वधातुभ्यश्चोरादिकइत्॥ चेटिः॥ कृदिकारादितिडीष्वेटी॥ विटा॥ इत्युपल
 कृताः॥ कः॥ विटः॥ इवायेति॥ दित्वेकतेरालिद्वेदोसत्तामायादेशः॥ अभासस्यासर्वराइतीयइ॥ इयत्तरिति॥ दित्वेकतेरनेका
 चइतिमसंवाधित्वाअंतरंगत्वात्सर्वरादीर्घः॥ ततोऽविशुधातितीयइ॥ एकादेशस्यपक्षीतत्वेनअभासग्रहणानग्रहणादभा

सस्यासवरिइत्यनेनेत्येके। केचिन्नुवारी दंगं बलीय इति दीर्घं बाधित्वा यरा॥ नचेह समानाश्रयत्वं नेति वाच्यं॥ अस्यासो न
 रस्येकारस्य सवरी दीर्घयरो प्रतिस्या नित्येन नयोः समानाश्रयत्वात्॥ अतएव ईयतुरित्यत्र इराय रीति यरितो दीर्घ
 इराः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घो विधीयते॥ अन्यथा सत्रयिदं निर्विषयं स्यात् अस्यासाम्बादिस्तु॥ स्यादेतत्॥ लरायलोक्त
 भ्यासस्येव इत्थं सस्मिन्नकर्तव्यं अवः परस्मिन्निति वृद्धिरायोः स्यानि वजावेन असवरी इति प्रतिषेधादिति चेत्॥ मेवं॥ अ
 सवरीग्रह रासा मर्षा देव स्यानि वत्त्व स्या प्रवत्तेः॥ ननु नातिसामर्थ्यं इति इह त इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत्॥ अत्राहुः॥
 नत्येक सुदाहरां योगारंभं प्रवोक्तयति॥ अन्यथा त्वभ्यासस्यार्ताविति द्रव्यात्॥ एवेवंतरंगत्वा सवरी दीर्घं कृतेन तावद्विद्यु
 रायोः सतो रीति आ यद्य लि एषा इदं पहे न अयिष्येति स्यादित्याशंकायिन कार्या॥ अस्यासस्यासवरी इत्यस्येव यथापत्तेरि
 ति॥ एता एष्यति॥ अकृत्सार्वेति दीर्घः॥ ईयात्॥ ऐषीत्॥ कुडि वैकृत्यमविवेकः॥ तु द्वातो डने दाररां हि सं न च॥ रो दृस्मि द्वा उता
 दस्मिन्नविषमः॥ गडि वदने कदेशे॥ टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तु उचितः॥ अतत्यादिषु तु चैतेन ति ड विषया इति सतां त
 रं बोधयितुं प्रसंगादुपन्यस्तः॥ तिष्ठतेष्टालिड सिचावात्मनेपदे सु॥ इको मल हलंता चेति वर्त्तते असंयोगादिति किं दित
 तः किदिति च तदा ह॥ इकुसमी पदित्यादि॥ इकः किं॥ पहीष्ट॥ सति किं त्वे संप्रसारणं स्यात्॥ आत्मनेपदपरत्वं सिच एवेति शेषः॥

राम.

ननु लिङः॥ लिङः स्यानि कस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वा संभवात्॥ तेष्ट कं पतेवा चकारात् हरणार्थं सलाभादस्य पूर्व न पाठस्तु
 कृशकाः॥ केचित्तु तिष्ठेष्ट इति पठन्ति॥ पुवेष्ट चेपसुः॥ केष्टगेष्टेष्ट च॥ योगविभागसामर्थ्यादेवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ
 इत्यने॥ पुनः पाठ इति॥ देने पठितस्य कं पना घयलाभार्थमिति भावः॥ त्वफलात्तरं तत्कारस्य मुराणादेन भावितत्वात्कलमते
 वैरूप्यसंवादकादेशादित्वात्त्रयतेस्ते क हलस्य स्यात्वाभावादप्राप्ते विधिरथेति रतुः॥ तेरुः॥ के लतुः॥ के लुः॥ मे ततुः॥ मे तुः॥ अ
 विश्वे॥ अस्मादुरो अ हल इत्यप्रत्यये अं वा शब्दः॥ तिस्रः अं वा अकारो कार मकारात्मकाः शब्दाः यस्येति बहुव्रीहौ षोष्ठादिभा
 येति कप्रत्यये अं च क इत्येके॥ केचित्तु त्रीणि अं वकानि त्रेत्राणि यस्येति विग्रहं कृति॥ अभः शब्दः सिध्यतीति बोध्यं॥ अंभसो यंत स्या
 यंतं अंभिः भीष्मः॥ अंभसो लोपश्चेति वा द्वादिपाठानि दिं सलोपः॥ तदी जंत्विति॥ पूर्वसवरी प्रवत्तेः पत्वा प्रवृत्ते अ बीजमित्य
 र्थः॥ श्विज मोर विरं धवति॥ परावि वृद्धिर्नित्येन तुमा वाच्येते॥ अचीति किं॥ रध्वा॥ न द्वा॥ सनाद्यंताः॥ सनादय इति॥ सनका वृका
 स्य वृका इकायोः पाचारं किं पृणि ज्ञपजे तथा॥ यगाय ईयड्॥ शिड्॥ चेति ह्यदशमी सनादयः॥ धातुत्वादिति॥ प्रत्ययविशिष्ट
 स्य धातुत्वादित्यर्थः॥ सप्रतिङ् तं इत्यनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणं तदेत ग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वात्विशिष्टस्य धातुसंज्ञात्वा
 भायसंज्ञः॥ सिच अंतग्रहणं कृते॥ भवादयो धातव इत्यस्यानेतरं सनाद्यंताच्चेति नस्तु त्रितं॥ सनादयो दारो वेति निधी ररा

लाभापत्तेः॥ सनाद्यन्ताधातवइत्यस्यानंतं तु भूवादयमेति॥ परसप्तम्यां तु आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदंतमित्यनुपदं व समा
 रानसंगेतेति भावः॥ अन्येतु गुप्तरु राइत्यस्मात्क्रि निष्ठादाय प्रत्यये गोपायतिरिति संप्रसज्येति विवहायामित्य
 क्रितुः प्रत्यये कृते क्रि नं वाधित्वा प्रत्ययादित्यकार प्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः॥ कास्तथा॥ अ
 पादित्यकार प्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः॥ कामेने किं॥ कस्मो नो नाव॥ अचंदसीति तु नोक्तं॥ मंत्रमित्रे चेंद
 सिन्नामृदत्तात्॥ पथापुत्रमा मंत्रमासा॥ प्रत्ययांतत्तादात्म्यं॥ अथ ह्यनुः शेष इका वक्त्रे॥ इजादेशे त्याम्॥ इह तुल्यं च का
 स्तरिद्वादिभ्य आसोऽप्रोक्तो का सने का च इति कर्त्तिकमाश्रयेते॥ प्रत्ययग्रहणमपनीयेति॥ अथ न्या अइवा चरति अति॥ अ
 स्मटिलिओ अत रित्यादिव समा रानसिधेदिति भावः॥ अन्येतुमा व्यवर्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनु रिक्ता प्रत्यया
 तादेका चोप्यामभवत्पेद॥ अइवा चरति इत्याचार किपिलिटि चकार चक्रत रित्यादीत्याहुः॥ अतो लोपः॥ अनुदासो
 पदेशेति सूत्रादुपदेश इत्युत्पत्तेरतदाह॥ आर्द्धधातुकोपदेशे त्यादि॥ उपदेशे इति किं॥ अथ ययगतौ आभ्यां किपि व
 रएकलोमादिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकालोपो विरितियलोपे अतो लोप इति लोपोमा भूतः॥ अतः इह ह्रस्व राम
 स्पृशतीति तुक्॥ आर्द्धधातुके पर इति किं॥ काययति॥ चंदो कर्त्तव्यायो अचः परस्मिन्प्रतिस्मिन्निवत्त्येयथा स्यात्॥ गोपायामि

तिनन्दि ह आय प्रत्ययस्य अदंततामाश्रित्य लोप करण फलाभावा दुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्ति तिचेत्॥ अत्राहुः॥ गोपाय
 तं न इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वाद्वातो रंत इति भवति ततः यावुकारेणोकादेशे षेकादेशा इति नेतु दात्र एव॥ तकाराका
 रसुतास्युदात्तेति॥ दुपदेशादित्यनुदात्तः ततश्चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्ता नामिति न
 त्यस्य एकमिति॥ आय प्रत्ययस्य अनदंतत्वे तु नेदमिदं सिध्यतीति॥ सुतावेवेति॥ भट्टिस्त व्यवहारमित्यर्थः॥ अप्रत्ययादिति आय प्रत्ययां तादकार प्रत्यये गप्र॥ वचंसे इति॥ इहानुनासिक
 स्य किं न लोरितुपधादीर्घानकृतः संज्ञा पूर्व कविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेरयति॥ कमुकांतो॥ अस्य णिड मावेड
 दितो वेति स्त्राया सिड विकल्पः॥ कमित्वा॥ कांत्वा॥ निष्ठायां तु यस्य विभाषेति निषेधात् कांतः॥ अयामंता॥ नामंतेति स विनेपिने
 विधीति वत्समारालोपस्य निषेधे गुणायादेशयोः सतोः कामयां चक्रे इत्यादिरुपाणि॥ सिध्यत्येव तथापि त्यपिलघुपूर्वादिषे
 वमर्थमयादेशवचनम्॥ प्रसन्नय्य॥ संगमय्य॥ नत्यत्र गुणायादेशोल्लेखेते॥ आम्॥ कारमा मास॥ गंडयंतो मेडयंतः॥ त्वक्वहि व
 हिवसिसाधिगडिमंडिनि नंदिभ्यश्चोरादि कोरुच॥ मंतः॥ स्मृदहि हीत्यालुड॥ स्मृदया लुः॥ स्मृदहि स्मृदहि हिभ्य इत्योणादि
 क आम्॥ स्मृदयाप्यः॥ सानिहवि पुषीत्योणादिक एव इत्युच्यते॥ सनयितुः॥ तोष्यं दसाति इत्युच्यते॥ वीरुधः॥ शरथि स्रवः॥ शिथि दुःक्षेः

सिचोऽपवादः॥ रोरिति॥ रोरिति सि३ री चोर्द्वयोः॥ एवमन्यत्रापि बोधः॥ अनिदीत्यनेनाधिकृतमाह धातुक इति तदिशेष्यते॥
यस्मिन् विधिरिति तदादि विधिः॥ अतो लोपः यरादि विधयो यथा संभवमत्र संतुनामते पुस्याति वजा वा सिग्रहो न गृह
रा लोपो भविष्यतीति चेत्॥ नैवं शकं॥ इयद्वादेशो लोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात्॥ एतच्चातो लोप इति सूत्रे भाष्ये स्थि
ते॥ न च अकाराणां कारक इत्यादौ यरादौः कृतयो रंत रंगत्वादयामादेशयोः कृतयो रंत्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमिष
द्वादेशो एव दोष उक्त इति शंका म्वा र्त्ता संजं बली प इत्यपाधौ बाधित्वा र्त्ता लोपो भविष्यतीति कथमिषद्वादेशो एव दोष उक्त
इति शंका म्भाष्या शयात्॥ एष लोपा विनि॥ रिलोपः इयद् यरा गुरा वृद्धि दीर्घः प्रव विविप्रति विधेन अलोपस्तद
दि दीर्घा म्भामिति विवेकः॥ रिलोपस्य निरवकाशत्वे न चार्त्तिकस्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह॥ पाक्तिरित्यादिक्रिजंमिति॥
तत्र तितुजेतीरानिवेधादिति भावः॥ वचनसामर्थ्यादिति॥ अयं भावः॥ रोरित्येतावति सूत्रे कृतयोर्द्ध धातुक इत्यनुवृत्त्या
आर्द्ध धातुके परतः प्रवर्त्तमानो रिलोपः इयद् यरादिभिर्बाधितः सवपरिशेषात् क्रियेवसादित्यनिदीत्यस्यैव पर्यप्र
सजेता॥ तथा च अति उद्योर्द्ध धातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्रिजंममेवेति॥ अयमिति॥ रिलोप इत्यर्थः॥ अलोपांशो तु
वचनमपेक्षितमेव॥ तेन चिकीर्षक इतीत्याहुः॥ एते च सुप॥ उपधायाः किं॥ अच कोरुत्॥ स च लघुभि॥ च्च परस्मैना वते

राम

वरारितिनलम्भते॥ अिदुसुवामपि च्च॥ परत्वादत आह॥ अंगसंज्ञानिमित्तमिति॥ अंगस्याभास इति॥ अंगस्य ये हे विहिते त
योः पूर्वोपोऽभास इत्यर्थः॥ अंगस्येति तावर्त्तत इति॥ अस्मिन्सु व्याख्याने च्च॥ पर इत्येतावते वरारितिनलम्भते॥ अिदुसुपरेषु
अंगत्वा संभवात् अतो व्याचष्टे॥ च्च॥ परे रौपदंगमिति॥ च्च॥ पर इत्यस्यैव व्याख्याने रारादिति ज्ञेयं॥ अनवलोपे किं॥ अचकथ
त्॥ सत्यतः॥ अत्र लोपोऽभासस्येत्यतोऽभासस्येति भ्रजामिदित्यत इह रारां वा नुवर्त्तते तदाह॥ अभासस्येत्यादि॥ तपरकर
रां किं॥ पापयतेः स॥ पापदिषते॥ न च सन्निधोऽभासः सन्निमित्त इति विज्ञात्वा तत परकरराभावेपि नोक्ताति प्रसंगः अभास
स्येह यद् निमित्तत्वादिति वाच्यम्॥ तादृशविवक्षाया मधीषिषति प्रतीषिषतीत्यादावव्याप्तेः॥ नहि कोयी निमित्तत्वेनाप्यी
यते यद्याप्यीयेत न हि द्विर्वचने चीति निवेधेन रिसू सवद्व्यतिता प्रवृत्तावरिरिषतीत्यादि न सिध्येत्॥ न चैवं पिपृहतीत्या
दावव्याप्तिः॥ अभासस्य सत्यत्वाभावात्॥ न च ये न नाव्यवधानन्यायेन सत्यकृत्याव्यवहितेप्यभासत्वस्य स्यादेवेति वाच्यं॥
प्रतीषिषतीत्यादावभासस्याव्यवहितसत्यतरत्वसंभवा दुक्तन्यायस्या प्रवृत्तेरिति चेत्॥ अत्राहुः॥ सनाधातुमाहिष्य स
निसत्तियोधातुः सत्रे तत्तरीयाभासस्येति व्याख्या नत्रोक्त दोषः॥ न च सन्निधेरेभासस्येति यथा कृतं परित्यज्योक्त व्याख्या
ने किं मानमिति वाच्यं॥ तपरकररास्ये दुत इमान त्वात्॥ किं च॥ अकारग्रहणमपि तदुमाचं॥ अयं भास न इति च्च॥

तावतावधीषितीत्यादावित्प्रवृत्तिरिति॥ दीर्घलिङाः। लघोरभ्यासस्येति॥ ननु अकलससुदायस्यासम्पलकसंज्ञा
 दुर्लभाः संलघिति सुवित्त्वात् नैव दोषः॥ इमे हि न समानाधिकरणौ यथोक्तिः। अथ अधिकरणात् अथावाभ्यासावयवस्य
 लघोर्दीर्घस्यार्थः॥ लघुनिचङ् परेऽनलोप इति सर्वमिहानुवर्तते तच्च प्राग्बदेव देधाव्याख्येयं तदाह। सन्वद्रावविषय इति।
 हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्रमाणत्वात्। न हि मुनिवयोक्तिं विना हलादेरितिव्याख्यातुं सुविज्ञानं नैव मोदिदं। इति
 दित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्का। अंगलघोरुभयोरपि निचङ्प्रतिविशेष्यते दीर्घस्य तत्रात्राः। ननु रेदियदेगसुं दइति न तदीयो
 ऽभ्योसोनवाच्यरणि व्यंयल्लघुतत्परः। एतेन आदिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलादेरितिव्याख्याने प्रमाणा मितिकेया
 विदुषेकापि प्रत्युक्ता। दीर्घा प्राप्ते वोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात्। लघोः किं। कुरादिंसायाम्। अचिह्नात्। शास्त्रेऽस्मिन्
 दीर्घा प्राप्ते वोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात्। कार्यकालं संज्ञापरिभाष्ययथोदेशं संज्ञापरिभाष्यमिति परुद्धयमस्मिन्नातिव्याक्तिपरु
 वत्। तथा च पूर्वोभ्यास इत्यस्य सन्वद्रावविषयत्वात्। तदादिना सह परुद्धयेपि एकवाक्यतासमानेव तथापि कार्यकालपदे पदेक
 वाक्यतायथोदेशपरुद्धवोक्तवाक्ये तत्पुक्तिविशेषः। तत्रेहानीकार्यकालपरुद्धयातिमाधवमत्तं तावद्वाच्ये। संज्ञा
 पादित्यादिना सौकदयेनाश्रयं यवेति। अयं भावः। सन्वद्रावविषयि दीर्घो लघोरिति सन्वद्रावमेव अंगस्येत्तनुवर्तते अभ्यासस्येति

राम

चोत्तरांगस्येति हेतवोः पूर्वोभ्याससंज्ञकस्येति फलितं। दिङ्प्रवृत्तौ चारो इति विशेष्यसमर्थकमभ्याद्रियते तच्च कर्तुं
 तद्योगादंगस्येति कर्मणि यच्छीते नमत्रांगं हि रुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्रावोक्त इति। अचीकरत् अपीपवत्। पुक्तं च
 तत्रांगस्येति प्रत्याकारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषेष्वलीतकल्पनाया अन्यायत्वात्। नांगं हि रुच्यते इति। एवं च
 चचकासत् आर्तयवत् ओरुत्तवदित्येव भवतीति भावः। अवयवः कश्चिदिति। हलादेः प्रथमावयवोदिरुच्यते अत्रादेस्तु दि
 तीयावयव इत्यर्थः। अंगं यत्र हि रुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्रावो विधीयमानावेकास्तेवेति फलितोक्तिः। किंवा अस्मिन् हेरका
 च इत्यंगविशेषरां यावत्तोपि सलभमेकाह न स्युः। न वेष्टायन्ति। दिङ्प्रवृत्तिदिदिङ्प्रवृत्तिजिग्राविषतीत्यादिलस्य सर्व
 संज्ञात्वात् तत्रिर्वीहार्थयथोद्देश्यपदं आश्रीयत इति चेत् हिं इहापि स एवोचित अर्थो धिका इत्यस्येवाभ्यहितत्वाद्। तदादि
 पुस्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहावस्तुत इति। ऊर्णो दीर्घ इति। स्यादित्यपकृष्यते। ओर्णनवत् इह सन्वद्रावस्तु नोपयुज्यते। रोगेह
 तस्यादेशस्य स्यानि वद्भावे न निषेधेन वानुशब्दस्य द्वित्वे सलभ्योस्य अवर्णभावादिति भावः। अर्थो ययताविति। अर्थमाचष्ट
 इत्यर्थेणि च। पुगा गमे च तत्रेष्टमिह दीर्घस्य सन्वद्रावविषयत्वात्। तस्य च प्रवृत्तावर्तीत्यपदि तेव भवतीति भावः। अर्थ उपमाज्ञाया मि
 त्यस्य नुच्यरेणावर्तयतेति भवति ननु तत्र दीर्घसन्वद्रावयोः प्रवृत्तिरिति दुरादिमुस्फुटी भविष्यति। उभयमिति। दीर्घः

ਜਲ੍ਹ: ਤਿ:

तत्त्व. ति. सन्वेद्येत्येतद्वयमित्यर्थः। न स्यात्स्याच्च वदस्य येति। वदरेणोयत्त्वद्वितिव्याख्याने न स्याच्च वदरेणोपदंशमिति व्याख्याने तु स्यात्।
 एवं च अच वकासत् अची च का सदिति व्याख्याभेदे न रूपद्वयमित्यर्थः। ननु यथा च वदरेणोयत्त्वद्वितिव्याख्याने येन नाव्यु-
 धानन्यायेन अची पचदित्यादावेवोभयं भवति न तु नेकवधाये अच वकासदित्यद्वैतान्यायसा म्येतलघुनिबोधा सजस-
 त्राव्ये केनेव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादविहागदित्यादौ सचदिति त्वं न स्यादिति चेत्। अत्राहुः। अत्र ह त्वरेतीत्यापवादेन अत्र-
 वचने न तुल्यजातीयापेहेरा संयोगस्य व्यवधाने पीत्वस्य जायित्तत्वात् तत्रोक्तदोषः। अतएव दीर्घो लघोरिति सूत्रे लघोरिति सा-
 र्थिकं। आधवोपि जागृधाता वित्यमेवाह एवं च वदन्नयद्यो देयापहमेवाशिष्यित्वा तथा च ऊरुधातोयनेनोक्तमोर्न नवदित्य-
 त्रदीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति च वदरेणोपदंशं तस्योभ्यास इति सूत्रार्थः। अत्र त्वंगावयवस्याभ्यासो न त्वंगस्य-
 तादित तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते अतएव च कासावची च का सदित्युदाजहारा तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वपरग्रंथवि-
 रोधः समाधेय इति। कातंत्रपरिशिष्टे हित्वदीर्घवोरजी जागरदित्युदाहृतं तन्मतद्वयेप्यसंभवादुपेक्षं। व्यवस्था मेव विदु-
 ति। तोरिति। स विहितमिति हेतुगर्भविशेषणं। लघुनीत्येतत्तत्विशेषं भवति स विहितत्वादित्यर्थः। अंगमेव वेति अत्र स्पष्ट-
 वदरे इत्यत्र आदेशरूपवदं शो आकांक्षामपेक्षितादिति प्रत्ययशेषोऽस्थिताकांक्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः। केयटेनेवेति। राम-

तथाचैकं हरदत्तमतमपरंतु कैयटमतमिति विषयविभागे नव्या चकाराण्यपेक्षा इति भावः। वद्वर इत्यावर्त्तौ अत्रोपविशे
रातयापि योजितं तस्य फलमाह। रो रिति। अिदुस्तु पुपरतोऽलोपित्वा संभवादिहापि चद्वर इत्येतावतैव रागवितिलभ्यत इ
ति बोध्यं। अगिता मपीति। पचिकमिशकि प्रभृतीनामित्यर्थः। नही संज्ञकानां लोपोऽपि च प्रतीकृत इति भावः। नोपदेशक
लमिति। अनुस्वार इत्यर्थः। दंष्ट्रंतीति। नुगतो नुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्यनुक्। गत्यादिस्थिति। गतिशब्दसंक्रि। स्थित्यर्थः। मीम्।
जटदित्फलं तुनालोपीति निषेधः। अमिमी मत्वा। छिदुक्तमु। छीवति। क्ताम्यति। आडि च मइति। छिदुक्तमु। आ च मामिति
दृष्टिकारे कया बोऽनुक्त इति भावः। जिमिकेचिदिति। तथा च जे मनमिति भोजेन्युं जते। वाभाश॥ उभयत्र विभाषेयं। अनव
स्थानार्थमिति। क्कमि व सी चदिवा दयस्तेभ्यो नित्यं प्रमेरित रेषामप्राप्तेऽप्यारंभात्। आम्। आम्। दीप्तो फणादावेतौ। भृशुव
लनेभ्यादिर्जलं दि। फणादिरित्यपि मनो रमायां पद्यतेतदभसादिति नव्याः। भृशु अनवस्थाने दिवादिः पुवादिः शमा
दित्तत्रभावेऽस्य म्यतिभ्यति। शमादेस्तुरयनिर्वाहं आम्पतीति त्रैरूप्यं। क्कमुस्तानो। तसी उद्देगो। नुटे छेदने। लषकं तौ। कम।
छिदुक्तमु च मामित्युतोऽनुवर्त्तनात्। हपरस्तेपदेशितीति। परस्तेपदे किं। उयक्रमते। पराक्रमते। स्तुक्रमोः। अनात्मनेपदनि
मित्त इति। आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः। अन्ये तु द्विवचनस्थाने अत्ययेनैकवचनं। अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः।

तत्त्व. ति. उभयोरपि प्रावकर्मकर्मव्यतिहासस्तद्विनिमित्तं क्रमेण वृत्तिसर्गादेषां प्रीतिबोधः ॥ स्तुतकर्मो रूपात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थो
असित्याह ॥ अत्रैवेति निमित्तमात्मनेपदेति किम् ॥ उपलब्धेन ज्ञेयत्वेन ॥ उपलब्धेन ॥ आक्रमेण ॥ निमित्त इति किम् ॥ सोतीति सति
तारतिस्त्रविनीयते ॥ इह वा ३ ॥ आत्मनेपदनिमित्तं न तु सौतिरित्याहुः ॥ लुङ्ङि दंष्ट्रयेति ॥ लिटिलिलिदिट् ॥ लिलिदिष्टे ॥ अथ क
थमिति ॥ मानचाभावमिति शं कित्तमायः ॥ कृषीशब्दे उंदेच ॥ उंदः क्लेद न मूलिद्यजेष्ट ॥ यडि ॥ येयीयते ॥ दीपजननदीपी
दीप्तो ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ बुधश्च वगमने ॥ परीत्याप्यायने एते ॥ देवादयः ॥ विशोलुक् ॥ परस्य लुक् ॥ सादिति ॥ तशब्दस्येति केचित्
व्यतेतदर्थं कार्यकथनम् ॥ तशब्दे परतः विशिविहिते चिराः परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक् स्तुलुप इति वचनात् तश
ब्दस्येवेति स्पष्टत्वात् ॥ अथमिति ॥ वेदधातुः ॥ भाष्यविरुद्धमिति ॥ यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्यापतिरिवायमपि बोधदेशलह
रोपधुदस्येत्तज्जदकरणात्वात्ति सोपदेश इति भावः ॥ अथ गताविति केचित्स्येवेति धातुं तरमित्याहुस्तद्विमनोरमायाद्वि
तम् ॥ सवेति धातुं तरत्वे विभाव्याडि ॥ रुल्लवोरित्यत्र लुक् ॥ पक्षे च अविधानं व्यर्थं स्यात् ॥ लवेत्येतस्माद्वा ॥ व्याप्तावशब्दस्य सि
द्धत्वात् ॥ तस्यात्त्ववतिष्ठ रोगोतीति सूत्रेण सत्त्वते रभ्यासोकारस्येत्त्वविधानमपि व्यर्थं स्यात् ॥ तद्विपक्षे अपि लवदितिरूपमि
त्यर्थं क्रियते तच्च रूपं लवधातोः सत्यत इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥ ममव्येति ॥ यस्य हल इति लोपस्तु न भवति ॥

यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धोक्तिरन्तरात्। वर्णग्रहणे तु व्युद्ग्रहणपरिभाषायाश्च प्रवृत्त्यापुत्रकाम्येत्पादावपिलोपः स्या
दिति दिक्। लुटि। मव्यता। आशिषि। मव्यात्। हलोयमामिति धातुयकारस्य वलोपः। स्रर्ह ईर्ह। रालि स्रर्ह ईर्ह। चकार
। ईर्ह्यवकारश्चः। किपिलोपो व्योः। इति यलोपे स्कोरितिकलोपे जप्रतुर्त्तयोः स्रर्ह ईर्ह। संयोगात्तलोपस्ति हन भवति रात्
त्येति नियमात्। स्रर्ह आदा इति वसते तस्यापि स्रर्ह इत्येव रूपम्। हयगतौ। जहाय। हयात्। शिथिलीकरणमिति। सोममाभ
पुणोतीत्यदौ दर्शनात्। सुराया इति तत्प्रकरणे संधानं स्यादभिव्यवदित्यमरोक्तेः। अतोत्क्रांतस्या यद्यवयववचनेनां तपादे
न वहुव्रीहिर्गन्तव्यवदर्थस्तत्पदे द्विषे षष्ठी समासवद्देरपिरशिष्यस्तत्प्रवृत्तिश्चतिव्याप्तिः। अंगस्यातः। समीपता
त्। तंचतदंतमेति समीपवादिनांतशब्देन कर्मधारयपदे तंतशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह लुप्तप्र
कमिति अंतशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह। अतः समीपादिति। अतो वृद्धिः स्यादिति। इह अत इत्यस्य तं वा वृत्त्यादिकं
स्वीकर्तव्यम्। अन्यथा प्रयोजनाभावादिकारिभाषाः। नुपस्थाने यत्तलोपपरिभाषया अंतस्य स्यादिति भावः। यद्यप्यतो लुप्ति
तुक्तेः पित्वांतस्य अंगस्यातः सिचिपरे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नावधानमायेनेष्टं सिध्यति तथा व्यंगस्य सिचिपरे अतो
वृद्धिरित्यर्थे विप्रतीयेत तत आह लुप्तिदित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्तद्वारणाय सत्रे तत्प्रहरां कृतमिति तदनुरोधेन अंतशब्दस्य स

तत्त्वति

मीपवाचित्वमत्र इत्यस्य वादः स्वीकृतेति बोध्यम् अतः समीपवदितिकिम् अत्रोरीत् अमीलीत् तत्तस्यो गस्य किम् अत्र
आमुगमनो अत्र स्वीत् अत्र अकार समीपो योलकारः सनो गस्यातः यस्तं गस्यातः सतुनाकार समीपः मनुलेत्यस्य लु
सषष्ठीकत्वाभ्युपगमेप्यत्र शब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अंगस्यांतं यत्नं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याते
त्वतइत्यस्या वृद्धिर्न वेदितेति चेत् अत्राहुः हलंत्यमिति सूत्रे मनोरमायां समीप्यप्यर्थ इति पुरुषनिराकरणात्
चुरोधेन तत्रातइत्यस्या वृद्धिराश्रितेति अत्र केचित् अतोलां तोलेति लुप्तसप्तमीकं अथवा तोलंते इति व्युत्पत्तये वस्तुतः
यितुं शक्यं तथा च अंगस्यांतं यत्नं तस्मिन्परे अव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवात् तत्राद्याप्रयत्नोक्त्या त
चांगस्य विशेष्यत्वेनैवानुयोमुज्जतेन तु विशेषणत्वेन पदंगाधिकारेन स्पष्टं तदंत्येति परिभाषायाः पदमंगं विशेष्यं
भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यं अलोपो न इति सूत्रे अंगवयवोः सर्वनामस्यानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषण
तया व्याख्यातव्यं कचिदिशेषणत्वेप्यंगस्य न कृतिरित्याहुः नेदीत्यादि यद्यपि पुरस्तादयदादयायेनने हीत्यस्यापवादो
न तु विकल्पस्यापि तथापि वाच्यमाश्रित्यायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाच्येति सु रस्तादयवा दयायोत्र न प्रवर्तते
इति भावः मीलसंकोच इति नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रचुरप्रयोगः तिलगतो तिलस्येह न इति दुरादो दलविशारेण विचार

राम.

११

रामवयवानां विभागः चोर्जः धोरितकममानां गतिविशेषः निष्ठांतात्संज्ञायां कना त्तराक्ष्यनाकपेटनगतिः कप्रगतिः
कमरहर्षने इहर्षने कौटिल्यं छिन्निरसने अस्पृष्टुटिष्ठे वनांष्टी वनांष्टकशकनूत्रे तोस्य सुनित्वादिति भावः लो
हिपेदि तत्रष्टोदरादित्वात् हेदीर्घइकार इत्याहुः सत्रलियोजः सत्रलिरनिमित्त इति पदितु सनिलिचपरेयोः स्यात्स
तिप्रावो व्याख्यानमाद्रिये तत्रायेन नाव्यवधानायेन प्रकृतियवधाने सौठवमेव परंतु यः तु गंतात्स निजे जयिष्यती
त्यत्र कुलं स्यात् न च तत्रमाधवप्रेषसंमतमिति भावः धिचिक्कराविरव अलोत्पत्तेति वकारस्योकारदेशश्चकारेणातु
प्रत्ययो नुकष्यते वायदेवेन तनयो सनादित्वं स्वीकृतं तन्मते तु चकारे विनाप्युप्रत्ययलाभः अतो लोप इति यद्यप्युपदेशो
इदं तत्वेनास्ति तथाप्यादधातुकोपदेशो तदस्य वाधिनिकृताविरवेति अतत्वादकारोपदेशो कते चानुकष्यस्य पञ्चान्ना
यमानत्वादिति भावः लोपश्च यः प्रत्ययोकार इति असंयोगप्रवर्णयः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कते अत्रावयव
मेत्यादावनिष्ठाभावेपि अमुवहे इत्याद्यवतिप्रसंगात् एवमुत्पत्तिरसूत्रेपि अत्ता हीत्यत्र दोषाभावेपि अमुहीत्यत्राति
प्रसंगः स्यादित्यसंयोगप्रवर्तिप्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः अमुहीति परस्मैपदस्य घपिलोके डले भंत्यापिवेदाभिप्रा
येणातत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् आपुहीति पाठस्तद्विहितः कृदि अयमिति कर्तातीत्यादिरित्यर्थः स्वादेहि कवीत्यर्थः

तत्त्व.ती.

नपद्यते किं तु कृत्तुं हिंसायामिति तस्य वपरस्मैपदेषु सार्वधातुके कुर्यातीत्यादीनि रूपानि तुल्यानीति कलितोर्थः। अवरकरणा
एकोनविंशतिरर्थः। कांतिः रोगभा। हीनिते जइत्याहुः। तति रिक्तायाः। स्वाभ्यर्थः स्वामित्वं। हिंसाहननाच्चादानं ग्रहणं। नका
त्रदानमेवार्थोस्ति। तिवाच्यं भागेद्वौग्रहेव धेइत्येवमर्थो न विशिष्यवोपदेवे नगरात्तत्वात्। मिह्याच्चात्ताभात्ताभास्त
योर्थः। स्वामीतुल्येणे अच्यक्तायां वा विवेति पठित्वा इमावपि मिह्यात्तोरार्थो विविमन्यते। किं शउभतापे इति दिशो दो। कि
मविवाधने इति कांते। हीहापंचार्थः। इवगतिगुरो अहल इत्यत्र त्रये टाव ईया। मनस ईव्यामनीया। शकं ध्यादिः। मनीया म
मिनिविधे मनीयितं। प्रातिपदिका द्वात्तर्थे वहुलमिधव द्वेति रि। चित्तं देतात्तुः। ईय उं द्वे इति तु परस्मैपदिषु। कृत्वा इयस्वः।
इयगतिदिवादिः। इय इच्छायां तु दादिः। इय आभीक्ष्णिकादिः। कासां च कइति। कास्त्रययेत्याम्भास्तदीयो। अस्य कइति त्वं भ्राज
तेरिव तस्मात्फलकं। भ्राजभासेत्यादिना उपधा कृत्स्वविकल्पितत्वात्। रासकोटित्ये। लिखितमित्रादेशादित्वाभावोदत्तो
से। आडः शसि। शंसुस्तुता विविति तु परस्मैपदिषु वृत्ते। प्रसृतसु। उदितो वेति कायां वेद। प्रसिता। प्रस्ता। यस्य विभा
तिनेह। प्रस्तः। वेहजेहवाह। आच इति। वेहतेरिति प्रत्यये वेहत्तया येनिपातितः। षोडशुवती ति सूत्रे इति भावः। वेहत्तुर्भूति
घातिनी। अंत इति। काहुपावस्य भुजपयीयस्य लुचुत्तांत धातेति निपातितस्य वाच्यस्य च निर्विवादत्वादिति भावः। दंतो

राम.

६२

आदी इति। आवपीत्यनुयज्यते। अनुदात्ते लृट् कृतमात्मनेपदमनित्यं। तेन ववाहरकं पुनरास्तनो जाताः सहस्रश इति सिद्धं। न वा
र्यो संगतिः। धातुना मने कार्यत्वात् प्रत्ययार्थकत्वे वाधकाभावादित्याहुः। ऊह। कथं तर्हि अनुक्तमप्युहति पंडितो जन इति।
अवाहुः। अनुदात्ते लृट् कृतमात्मनेपदमनित्यं। तत्त्वत्वात् न दोष इति। गारु। ऊदित्वादिह। इडभावे ठत्वमेकावडिति भवभावः। षटोः कासी
निका। कात्परस्यवत्। अघादे। विभाषे ट इति वार्त्तन्यः। जगाहि द्वे। जगाहि ध्वे। इडभावे तु भवभावः। ठोठलोपः। अघादे टि किं
ऊटः। इह पूर्व ठलोपो मा भूत्। हते तु ठग्रहणे धुना धुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः। अगाठेति।
ऊलोऊलीति सलोपः। ठत्वधत्वधुत्वठलोपाः। सिजलोपात् पूर्व भवभावस्तु न असिद्धत्वात्। न च कृते पिसलोपे प्रत्ययलृ
रो न सिद्धपरत्वाद्भवभावो दुर्वार इति शंका। वरीश्रये प्रत्ययलृट् कृतमाभावात्। अग्यागवेहितं गोदितमित्यत्रावादेशः।
स्यादिति दिक्। गारुहे इति। कित्वात्परत्वात्तु गतेति गुरो प्राप्ते कटुपधेभ्य इति वार्त्तिकात् किं तु गुराभावः। शल इगुपधा। शल
इति धातोर्विशेषणं तदंतलाभः। शल इति किं। अतिमा इति किं। अगाठ। अमिठः किं। ओहिष्ट। कस्य चि। अजादविति।
अंगादिप्रप्रत्ययो न विशेष्यः। तदीति तु केवादिप्रत्यये सस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः। अन्ये तु लुग्यादुहेत्यत आ
त्मानेपदमित्यपकर्षणं तदीति लभ्यते। तेन दयोः कइति वार्त्तिकोक्तप्रत्ययस्य लोपो न भवति। सहकाः। अनुदाहकाः। इत्ये

तत्त्व

त्याहुः। पुष्पिकोत्तिकरणे। लुटि। अचुंषिष्ट। अचुंषिष्वातां। अचुपधपाठेत्। अचपीत्। अचपीत्। अतर्हीदि। त्रिनेदीति वृद्धिनिषेधः।
 इडभावेत्तु अतर्हीत्। प्रणि कृतीति। उपसर्गदसमासेवीति नित्यं रात्वम्। वानि सनि कनि दामि तितु क्वादिष्यम्। रावुत्तरत्वे।
 प्रणि कृक। प्रनि कृक। प्रणि कृता। प्रनि कृता अवज्ञेत्। सूर्ह रामादर सतो म्द सूर्ह रामि त्पम स्यं चार्थः। यदितुत्त
 र्हीरा मनादर इत्युच्येत तर्हि असूर्ह राम वज्ञापयं योन स्यादिति भावः। काहि। कां हाइ वा। प्राक् प्राहि ध्वाहि धोर वा।
 तं घोर शब्दः। वा स शब्दे। ध्वां हतीति ध्वां रुः काकः। प्राहि धातो गुरोश्च हस इत्यप्रत्यये प्राहा। यवादि गतो निपातनाप्रलोपः।
 वा स शब्दे। ध्वां हतीति ध्वां प्राहामावा इह मतोर्वत्वं तु न भवति। अववादिभ्य इत्युक्तेः। तत्प तुष्टौ। दिको होतु क्त्वापधः। मूषस्ते
 य। संज्ञा यो कुनि मूषकः। कादो तु क्त्वापधो यम्। भूष अलंकारे। अयं पुरादावपि। इष उक्ते। गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये ईषात्वं
 गल दंडः। कषरु वाशिषेत्पमप्यनि ह्नो नतुरे धादिक एव संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्यादा इति शिष्टा। अचि कृदित्या
 दि। तीष सह। इष इच्छाकाम्। षह मर्षणौ। लुभ गार्ध्व। रुष रिष हिंसायाम्। एषिता। एष्टा। सहिता। सीता। लोमिता। लोच्चा।
 योषेति। युगंतेति गुराः। अभा सस्याः। सवर्ण इत्युवङ्। छु संवर्षे। लुटि। घर्षणम्। घस्त्र अदने। अयमिति। यद्ययं सार्ववि
 कः स्यात्तदालिद्यपि प्रपुज्येत ततश्च लिट्यन्तरस्यामिति विकल्पेनादेयविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः। अत्रैव पाठ इति। चोदो

राम.

परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः। कर्त्तृ वीति। स्वयम्पदः कर्त्तृवितिसन्ने। सः स्याद्। सः सीति के दः। सोदो किम्। घस्मरः। आर्धधातु के किम्। वसे।
 आशिषीति। आशीर्लिङीत्यर्थः। एतच्च कर्त्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तं कर्मणि तु यग्विषये प्रयोगो नेति बोध्यं। उषादिचुता। पुषधा
 तुः। वादो दिवादो कादो चुरादो वपद्यते। यदि पुष पुष्टौ इति भोवा दिक धातुमारभ्य पुषादि गणो गत्यतदा चुतादिग्रहणम्
 तर्थात्कं भवेत्। पुषे रुत्तरत्र चुतादीनां पाठात्। नापि काचं तर्गणः। तत्र हि पुष धातो रत्रे मुष सेयेत्तु वभूत प्रादुर्भावे हेव वयहउ
 पादोने इति चत्वार एव पठ्यंते यदि तु त एव जिहृदिताः स्युर्हिलाघवास्तृदि त एव क्रियेरन्। ग्रहेः स्वरितत्वे पित्कारेणो वत वि
 र्वाहादने कानुबंधा संगो रवशं काया अय्यभावात्। नापि चुरादिः। शिवा व्युवधानेन ततो नंतरस्य स्त्रे रसंभवात्। अतः परिशो
 षादिवाद य एव गत्यंते इत्यादा। श्य नृविकरणा युषादेरिति केचित्तु दिवा यंतर्गत एव पुषादिर्गत्यते व्याख्यानादित्याहुः। पु
 रादीनां संवर्षाणि निवृत्त इति पक्षे चोरादिक युषादेरपि यरः स्त्रिः संभवतीति ते वामाशयः नंदियहिष चादिभ्य इति वत्युष
 चुताद्यदित इति स्रवयितुमुचितम्। ननु पुषादयो चुतादयश्च लटित एव कृतो न कृता इति चेत्। अत्राहुः। निरनुबंधेषु
 सानुबंधेषु च प्रत्येकं लकारपाठे विपरीत गोस्वं स्यात्। न चानुबंधोत्तरस्य यत्पयो जनमात्मेनेपदे तत्तुल्य दित्कारोपि सि
 ध्यतीत्यने कानुबंधा संगो रवशं काया सीत्यपि शंकायु। आदितामीदितादितां वते पुसत्वात् लट्कारेण तत्त्वापरिणाम

तत्त्व.

निर्वाहानेकावस्था संगो रवस्य इति वारत्वादिति। जर्ज्वर्जद्वर्ज एषां परिभाषणादिभिः सह यथा संख्येनातिव्याख्या
नादित्याहुः। परिभाषणं सति दोषालंभः। त्रयाणामपि च वर्गीकृतं तेषु पाठ उचितो न त्विहोक्तो तेषु। शिवा समाधौ। समा
धि रंतः करणानि रोधः। प्ररोशातीति। उपसर्गादसमासेपीति रात्वम्। शिवा कृतं चेति। चकारात् समाधौ। एषास्तु तगतो।
नरासदेति प्रतिषेधसूत्रे सांख्यग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याख्येयं। शिवा तुरिति। प्राचातुषाणां तुरितुक्तं तदुक्तमिति
भावः। अचहीदिति। ह्युतेति नृदिः। रहत्यागे। अयं कथादावपि। जयमिहेति मित्त्रकरणव्यपमेकीयमतेन पठितः। ने
हंतीति। आख्याने मेवात्रावलं वनम्। मा भवा नुहदिति। अमा श्योगाद्या उभावः। इति ते वे न पठितः। नेहं सद्। अथ घुमादिः।
घुतदीप्तो। घुतिसाधोः। साधीति शिजेतस्य महाराजः। दिघत इति। संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति सर्वरूपम्। स्वापेक
पम्। स्वापेहदाहरांतु स्यापपिपति इह स्वापे शिजेतस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेन आनंत्ये सति। घुड्यालुडिः। वहुवच
ननिर्देशात् शोडैः। रित्यत्र वत्तदादिग्रहणं तदाह। घुतादिभ्य इति। घुतादयो घटवेष्टाया मित्यवधिकाः। सात्यत्रेव लुडि
तिसप्तम्याः। अथार्थं तैत्तिमिप्रेत्याह। लुडः। परस्मैपदमिति। त्रिमिदामिदेर्गुणः। छिदुक्तमुच्यमानित्यतः। शितीत्युच्य
ते ते तत्राभ्यासोऽज्ञेति कर्मधारयात्सप्तमी। अगाहि सप्तम्यस्तु विशेष्येन यस्मिन् विधिरिति तदादिविधिप्रवर्तते तदाह।

राम.

१६

इति सकृदाकाराविति। आदिशित्वाभावादिति। मेघतिमेघतइत्यादौ तु दिवादिभ्य इति यन आदिशित्वाद्गुणो भवत्येव। मिति
देइति। शितीति वहुव्रीहौ तिह स्यादेव गुणः। तथा पपंतस्ये इत्यादौ पिवाद्योपि स्युरिति भावः। त्रिधिदा। अनिदकारिकायां सि
धतिरिति श्यता निर्देशादयं सेट्। सिद्धिदा। स्वदिष्यते। किं हि दा चेति। प्रवोक्तयोरेवार्थयोरप्यमिति बोध्यः। हरेय इति। रुच्यार्थ
नामिति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। घुटपरिवर्तनमित्युक्तं भूमरात्। मुघुटेइति। असंयोगादिति किं त्वाद्गुणभावः। रुभसं
चलने। संवलतं प्रकृतिविषयी सोमं च। हौमते। रुभ्यतीति दिवा दौ। रुभातीति कादौ। नासुसदिति। नासुसदित्यपवादः। नचे
दंलजे रूपम्। तत्र परस्मैपदा संभवादिति भावः। वृड्याः। वृतादयः पंच। द्युगणकार्यत्वाद्भुमयोर्घटः। लुकाप्रवृत्तिः। वर्वर्तिव्यति। व
वर्तिव्यति। चतुर्थीहराफले तस्मादीमविष्यतिसिद्धीति सूत्रात्स इत्यनुवर्तते तदाह। सकारोदरिति। इरातस्यादिति। स्पंदेरुदि
त्वादिकल्पे प्राप्ते इतरयो नित्यमिति प्राप्ते निषेधो यम्। तद्वानयोरिति। जिगमिषिता। जिगमिषितारावित्यादौ त्विपरतः स न इडा
गमसि ह्येगमेरिदपरस्मैपदे धित्यप्रपरस्मैपदग्रहणं तद्वानयोरभावं लक्ष्यतीत्यनुपगम्यते तच्चात्रापि तथेवा अनुवर्तते
अर्थाधिकाराव्यपरागात्। तेन परस्मैपदाभावे पितृविविदृत्तिताविवृत्तितारावित्यत्रातो हेरिति हेर्लुकिविवृत्तेत्यत्र च स
न इरा निषेधः सिध्यतीति भावः। अत्र भाष्यकारिकोपादृतादी नामात्मनेपदेन समानपदस्य स्येद्वचनादत्र निषेध इति

स्थितमृते न विवर्तितं। विवर्तितं तदा विवर्तितं। विवर्तितं वा वरति विवर्तितं। यत्ते इत्थं तत्त्वाने पदोत्पत्तेः सर्वतत्त्वमा
नपदस्यत्वाभावात्तरंगोयं निषेधः प्रवर्तते स च पञ्चाङ्गिः कृतेपि न विवर्तते। चतुर्थे हण सामर्थ्यादिति। अत्र व्याख्यानं।
पंचम्यइति वक्तुमुचितम्। तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम्। न च वृत्तादि धर्माणि। तत्रानयोः सत्तादिति। अस्येति। अत्रानिदि
तामिति नलोपानभवतिसिज्जोपस्या सिद्धत्वेनानुपधात्वात्। अत्र विपर्ययमिति भ्यः। एभ्य इति पंचम्यइत्यर्थः। पत्तेभ्यस्त्येवे
ति। प्राणप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृत्वानपायादिति भावः। असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिरौषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषे
धो न स्तुते। भिप्रैतइत्याशये नाह। प्राणिभ्युनेत्सुकाविति। कृत्सामर्थ्याभावात् कृतां व्याख्यामाह। कृपउइति। कृपेरेल इत्यर्वा
चीनपाठस्तु नादत्तं व्यइति ध्वनयति। कृपेर्कारस्येत्यादिना। वरौकदेशास्पृश्याग्रहणं नाग्रहणं हारेकसदृश इति। र
वं वात्र कृपेतस्याहतिरवश्यं स्वीकर्तव्या तया वलुटि च कृपइत्यादिसौत्रनिर्देशो व्युपपद्यतइति भावः। तासि च कृपः।
चकारात्तायाईधातुकं गृह्यते। कृषीष्टेति। लिङ्गिवावात्मनेपदे धिक्किञ्चात्र उराः। वदिति। वतुवर्तने इत्यस्मात्किञ्चा
त्रित्वा संभ्रमइत्यस्यानंतरघटादयः। पितइत्युक्त्वात्तरसंतात्त्वयोदशे वधितो न तु करणोत्तः सर्वधीतिसिद्धे तया पित्स्युत्प
तिपस्यर्थमाह। पितस्तेति। प्रयोजनं तु पिडिदारिभ्यइत्युडि-यडा-व्ययेत्यादिरूपसिद्धिः। घटवेद्यामायेधातवोऽ
न्यत्राधीतास्तेषामिहपोठाऽर्थनियमापयेत्ति हे वपव्यंतेतेषामुपसर्गादिनाऽर्थांतरपत्तेरिति तत्त्वमस्येवेति धातुवृत्त्यादिपुस्तिके

राम.

तंतदेतच्च ननु सहरति। विघटयतीति। व्यथोलिदि। हलादिः शेषाय वादइति। हलादिशेषप्रक्रमणादिति भावः। एवं चोत्सर्गः।

संदेशमापवादइति परस्मैवसंप्रसारणं भवति न तु पूर्वस्येति केयटा च क्तानसंप्रसारणादिति निषेधो वनाचेदित्तकेचित्तह
लादिः शेषेणायकारनिवृत्तावपिवकारस्य सत्त्वात्सुत्रमिदं सावकाशमित्यपवादत्वं न संभवतीति सत्त्वा संप्रसारणं तदा
अयंचकार्यं वलवदिति वचनाद्वलादिः शेषं वाधित्वा परस्य संप्रसारणं पूर्वस्य निषेधः। संप्रसारणं तदा अयंचकार्यमि
ति वचनाभावे तु व्यथोलिटीति संप्रसारणाधातुविशेषप्रत्ययविशेषाभ्युपगमनं न गृह्यताइति संज्ञाविशेषद्वयाभ्युपगमनं च व
दयेत्कृत्स्नवहिरंगत्वात्संप्रसारणं वाधित्वा हलादिः शेषे जातेव कारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः। यथेति। संप्रसारणास्या
भ्यांतरगतयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु यकारनिवृत्तेरिति भावः। लिटीति किम्। विवर्तितं तदा विवर्तितं इत्यस्य तद्वतीत्वम्। वाव्यप्यते।
वाव्यपीति। कपकृपायां गतोऽकारमावेपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः। कदिकदि। कंदयति। अकंदि। अकोदि। कंदं
दम्। कंदं कंदम्। जित्वा। आदित्त्वमिह व्यर्थम्। कृत्सोच्चारणे नापि आत्मनेपदसिद्धेः। न च निष्ठायामादित्येतीदृशप्रति
षेधार्थमिति शक्यम्। रूप्यमत्तरेति छाया मिदो विकल्पितत्वात्। तर्हिः। त्वरितः। ज्वरोगो रोगो ज्वरयति। अत्वरि। अत्वारि।
ज्वरं ज्वरम्। ज्वारं ज्वारम्। गडं सेवते। रोगाडयति। अगडि। अगाडि। गडं गडम्। गाडं गाडम्। एवमन्यत्राप्युत्पत्त्यर्थे हेउवेत्ये
उत्तरानुबंधइति। तेन वेद्येनेनालोपीति निषेधार्थं केवनास्तीति भावः। रोगापदेशादेति। प्रगाटति। प्रगाटयति। नावीत्य

स्पृष्टप्रनाय्यति। दृढिर्निपात्यतइति। तेनमि तोद्रस्वइति नप्रवर्ततइति भावः। निपातनात्परत्वादिति निपातनविषयी भूतमि तो
 द्रस्वइत्यस्मात्परत्वात्। मि तोद्रस्वइत्येते देवनिपातने न बाधते न तु ततः परं विस्मृतत्वरित्येतदित्यर्थः। वनवा। संमत्को वदित
 स्य हिंसा यो मि त्वा र्थो नुवादेः। वनति। रौ वनयति। अवनति। अवाति। वनं वनम्। वानं वानम्। तानादिकस्येति। वन्युपा वनइत्यस्येत्
 र्थः। सामर्थ्यादिति। अनुवादे तु तत्र कृते नोदितेन स्काया सिद्धि कल्पस्य निष्ठा यामि द्वा प्रति वेदस्य वसिद्धेः पुन रुदित्करा व्यर्थ
 स्यादिति भावः। वनतीत्या हीति। रौ वनयति। तानादिकस्य तु वनते। वानयति। मि त्वा र्थ कल्पइति। एता स्मा वनवमां चेति गरा सू
 त्रेण। राप्रत्ययार्थमिति। ज्वलितिकसंतेभ्यो रा इति ज्वलादिभिरा प्रत्ययार्थमाह मये। धातोरेने कार्यत्वाद्धार्य कत्वम्। दृशाति।
 दृश्यति। तत्रेतीति। माधवस्यापमाशयः। सूत्रे ही र्ची त एव वाठः सर्वसंमतः। घटा हावपि ही र्ची त एव सर्वः। वदते। मघपं प्रत्वा
 तो मवेत्तर्हि मृदु प्रां द्रस्वो वेति द्रस्व विकल्प विर्द्धरत्नरिति रूपद्वयसिद्धेः न च विहारो रूपद्वयत्वा भा र्थ दृग्रहणमावश्यकमि
 ति वाच्यम्। धातुना मने कार्यत्वात्समी हितसिद्धेरिति। नृनये। नृणाति। नृयति। अनयि। अनयि। नरं नरम्। नारं नारम्। अइती
 ति। अयं हि वृक्षमारो मो वादि कः। लुग्विक स्रोति। अनया वरुते। सरति सूतीति सूत्रे सूडि। ति पठिते पि ह्यो ग्रं हरो सिद्धे सति
 स्रमत्यो। एवग्रहो व्यर्थ सदिमां वरिभा षां ज्ञापयति। न वलुग्विकरणां वली यइति वैपरी त्ये किं न स्यादिति शंकाया इष्टानुरोधा राम.

ता सूडि। ति पठिते सरति साहचर्य दत्तु ग्विकरणास्ये वग्रहो स्यान्न नृभयोरित्यपि न शंका। साहचर्यस्यानित्यत्वात्। तस्मात्स्थग्र
 हणां व्यर्थ सद्भापकमेवेति। लक्षणाप्रतिपदेक परिभाषा तु न्यायसिद्धा लाक्षणीकं हि विलेखितोपस्थितिकं प्रतिपदोक्तं तु शी घ्राप
 स्थितिकमिति। परिभाषाया मिति। यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरो धेनाप्रवृत्तावपि इष्टे सिध्यति। तथाप्यविशेषादुभयोः प्र
 वृत्तिरप्यत्र सुकृतेवेति भावः। मारणा तोषणानिषामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्माद्विषयत्रत्वादाह। त्वा लुपेता नमिति। एवर्थ
 धिति। यथुं संज्ञायति। मारयतीत्यर्थः। विष्णुं विज्ञयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञयति रूपम्। माधवमते दर्शयतीत्यर्थः। मतो त
 रतु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञयति मारयती। हणी करोतीत्यर्थः। स्यादितत्वा निषामने ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते स्लाघद्गुद स्थिति
 सूत्रे जी ह्यमानो बोधयितुमभि प्रेतइति वृत्तिमं य संग कृतां नाम। माधवमते तु नृभ्य स्य कागतिरित्यत आह। रूपमिच्छेति। ज्ञापन
 मिति। एवं च वृत्तिमं यो माधवमते पिसं ग कृ तइति भावः। मारणादिकं चेति। एतच्च मतं तरामिच्छायेरोक्तम्। चुरादिषु तु रूपमिच्छ
 अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्ततइति वक्ष्यमा रत्वात्। कथमिति ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्चोरो मि त्वा द्रु खेन भवितव्यमिति भावः। मि त्वा भा वादि
 ति। एवं च बोधने ज्ञाधातोर्ज्ञपयति। ज्ञपधातो सुज्ञपयतीति रूप द्वयं माधवमते बोध्यम्। अदिरुर्जने। ऊर्जवत्प्रारा नयोः प्रवृत्त
 दिर्मित्। चुराद्ये तर्गो यो जादिकः। स्वार्थे शि जमा वरति। आध्यादेति वै कल्पिकत्वादिति भावः। लडयति गि ह्यमिति। जि को ज्ञापयती

तत्त्व-ति- त्वर्थः। जिह्वेति। जिह्वापापदार्थांतरं हापयतीत्यर्थः। जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाहा लड्यतिशानुमिति। शत्रुमुद्दिश्य गालनादिकरोती
त्यर्थः। लड्यति दधीति। उक्ताप्रतिविंदोड्यतीत्यर्थः। केचिन्नुजिह्वाव्यापारे लड्यति दधि उन्मथते तु लड्यतिशानुमिति व्यत्या
सेन योजयंति। लोड्यति पुत्रमिति। राकरादिदानेन अनुकूलपतीत्यर्थः। ध्वनिराशिउदाहृता वितीध्व निरव्य वधावेनोदाहृतः।
राशिस्तु करारागतादित्यनेत्यर्थः। स्वनश्च तंसने। अतस्स न संभषणम्। स्वनयति। प्रवयतीत्यर्थः। अस्वानीत्। अस्वनीत्। अ
स्वति। अस्वानि। स्वर्नस्वनम्। स्वानं स्वानम्। घटादयो॥ मित्संज्ञा इत्यर्थ इति। अन्येतु मकारानुबंधा इति व्याचक्षते। घटस्य देष्टव्या
मिति प्रत्येकपाठे गो र वादे कौत्रै व सर्वेषां मित्संज्ञाम कारानुबंधकत्वं वाऽनेन सूत्रेणाविधीयत इति भावः। जनी जूष। जनी प्रादुर्भावे।
जूष वयो हानौ। क्रस करणदीप्त्योऽवयोपि दिवादयः। रंजरागेदेवादिको भौवादिकम्। अमं ताः कमिगमीत्यादयः जनयति। ज
रयति। कुसयति। रजयति मृगाच्च। रंजयति पद्मिणीः। क्रमयति। गमयति। रमयति। जलकुल। एषां मिस्वमिति मित इत्यनुब्रजे
हभावप्रधानता अनुपसर्गादिति तु च छार्थे वंचनीये वंक्लेपो न व्याख्येयमिति भावः। नमोऽनुपसर्गः वेति यागं त रंतव
नकश्चित्क्लेसः। प्राप्तविभाषेति। ज्वलरीप्तो। कुलल्ललवलने इति त्रयाणां पूर्वपरितत्वाच्च मे सुअमंतत्वादिति भावः। कथं
संकामयतीति। क्रमेणोदाहरोपदेशस्येति चेद्विप्रतिषेधाद्। अक्रिमइत्येवभवति ननु काम इति पूर्वोक्त समाधानस्यात्रासेन वा

एथ क प्रश्नः। व्यवस्थितविभाषेत्यादि। क्वचिस्मोमितां ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः। वृत्तिरुदिति। केचित्तु घञं तात्त्रकमणदात्तप्रताद्य
शाकामरावेंस्वीकृत्य तस्मान्न करोतीति रो संक्रामयतीति समादधत इति भावः। इतरयोः प्राप्ते इति। वनोः हर्वपाठादमेरमंत
त्वाच्चेति भावः। ग्लाययति। ग्लाययति। स्नाययति। स्नाययति। वानयति। वनयति। वामयति। वमयति। षामयति। वदि। यथाशामयति
निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादिः। शमधातुरपि अवरो भविष्यतीत्यर्थः। यमोपरिवेषरो। यच्छतिरिति। यमउपर
इत्यपंधाः। भोजनाशब्दो रापासं यो युजिति युजंतो ज्ञेयः। परिवेषरामिह भोजनानुक्कलव्यापारः ततो न्यस्मिन्नर्थे मित्रिषेधः। नि
यमयति। नियमवच्छेदासि चि विन्मोर्लुकि शतरि श प्रत्यये गुरो च हे मन्वा व्याप्तासः कलित इति। स्वामिमते तु परिवेषरो
आयमयति। परिवेषरो नुवा मयति ब्राह्मणान्। अवादि प्रवस्यस्सुदेर वस्वदयति परित्स्वदयति। प्रवस्यत्वं प्रस्वदयतीत्येवं
व्याप्तासो ज्ञेयः। उपेक्षमिति। नपादस्येति सूत्रे आया मयते इत्युदाहृत्य वृत्ता वृत्तं यमोऽपरिवेषरो इत्यनेन मित्रं प्रतिषिध्यत इति। न्य
सपितत्र न कस्य मीत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम्। एव हि निषेधानंतरपाठ उपपद्यते। अन्यथा न कमीत्यत्र प्रागेव निस्त्रं जी योतेदिति
भावः। फागगौ। फराति। लुडि। अफराति। अफराति। सौतु विसामुलो रिति वा दीर्घः। अफराति। अफराति। फारां फासम्। फरां
फराय्। असंभवादिति। मित्रप्राप्तिं विना निषेधा संभवादिति हेत्येतन्न संबध्यते किंतु मित्रं ज्ञेयतदेतदाह फरायतीति। सामर्थ्यादि

ਸਤਿਨਾਮੁ

तत्त्वती. ति। फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्रहीति। यत्त्वविधौ हीत्यर्थः। तथा च विभ्राद्विभ्राद्रां पूर्वपठितस्य तु विभ्राद्विभ्रागम्यामित्या
दिसिध्यतीति भावः। अस्मिदिति। मां तत्त्वात्तद्विद्विः। अण्वत्त्वादिः। अज्वालीदिति। अतोत्क्रांतस्येति रद्विः। वेत्तव्यइति। वेत्तव्यमया
दिजनितोदियता। तच्चापरइति। वंधुतानुकूलो व्यापारः। पतः। पुम्। मित्रादित्यादवः। परः। अक्षणीदिति। रदित्वात्तद्विद्विः। एवमप्य
पथीत्। अमपीदित्यत्रापि दुवम्। केचिदमुमुदितं पठित्वा वांत्वावमित्येतुदाहरंति। तत्त्वामनेन विरुध्यते तेन हि आदित्येति
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य वांत्तइत्यनेन उभावः साधितः। उदित्वेतुयस्य विभाषेत्यनेनैव वांत्तइतिसिद्धे सदसंगते
स्यात्। एवं चत्का प्रत्ययेन मित्वेति वसाधु। निपातनादिति। अन्यथागुरोसति उद्गरा इति स्यात्। यद्यप्यर्थनिर्देशाद्वाधुनिकस्य
पिष्टषोढरादित्वादित्वमित्यत्रैव तात्पर्ये दोषश्च। इत्याद्युदाहृतमिति वेत्तु अकेचिद्गुधिरमित्यादि प्रयोगागुरोवेन तेषां दाह
तमित्याहुः। ननु वादित्वेन निषेधादेताभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत्। अत्राहुः। नृणामसद्वदादिगुराणामिति सूचितेपि
वेत्तकारांतसंघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौषदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमेकांता अनुवेधादिति वस्वीक्रियते। तथा च नायं वा
दिः किंतु द्वादिदिति। अमेतुवमेरादौ लोपोच्चारितिलोपेन यकारः प्रक्षिप्यते। तच्चाप्यदेशादित्वाभावात्निषेधोनेत्याहुः।
अमुचलने। मंडलाकारेण चलनमेव धात्वर्थेन तु चलनमात्रम्। तदभाववद्विषये कतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः। शुक्तिपण्यं च

२३-

ननुमितिभ्रमतीतिप्रयोगात्। उदितोवेतिक्वायांवेद्। भ्रमित्वा। भ्रांत्वा। यस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेद्। भ्रांतः। नन्वस्यज्वलादिगरोपावः
किमर्थननन्वावराप्रत्ययार्थमेवपाठइतिवाच्यम्। पञ्चदेराकृतिगणत्वादचप्रत्ययेनापिभ्रमइतिरूपसिद्धेः। नोदात्तोपदेशस्य
तिवृद्धिनिषेधात्प्रत्ययेअच्प्रत्ययेचरूपस्यतुल्यत्वादितिचेत्। अत्राहुः। यदिपचादित्वादच्प्रत्ययःस्यात्तर्हिअभ्रमइत्यत्रअ
च्कावशक्ताविति नत्रःवरमंजोद्यत्रंस्यात्प्रत्ययेत्विहतत्वं। रूपेतुल्यार्थइत्याद्युदात्तमेवभवतीतिवाज्भ्रमत्रसाम्। अप्राप्तवि
भाषेयम्। अभ्रमीदिति। मांतरत्वात्प्रवृद्धिः। अहारीदिति। हलंतलहारायावृद्धेर्तेदीतिनिषेधेव्यतोत्वांतस्येतिवृद्धिः। यहाअप
राधेसत्यपिकोपानाविष्करणांमर्थराम्। सहिवहो। इहरेफलोपस्यासंभवाद्भूलोपेनवस्येत्यतोदलोपरवानुवर्ततेतदाह। दलो
पइतिरलोपेकिम्। सहते। वहते। सोढः। यत्वेनेति। नरपरेतिसूत्रानेत्यनुवर्ततेइतिभावः। सिवादीनाम्। सिवुसहसुट्सुखंजः
सिवादयः। पर्यबीव्यत्। पर्यसीव्यत्। पर्यकरोत्। पर्यकरोत्। गृह्येत्। गृह्येत्। व्यधजत। व्यसृजत। रमकीजयाम्। अमुमु
दितंमुत्वारंत्वारमित्येति केविदुर्ननुस्तन्माधवादयो न सहंते। तथावत्क्वायांरत्वेत्येवसाधुरेमिषेइति। कादिनियमादिह। प
चाधपिटाध। रमा। घञितु रामः। अत्रीत्यादौ ऋच्चादेशाद्यभावइवसौत्रत्वात्पद्यादेशाभावइतिबोध्यम्। दृशीतिपाठस्तुने
ईष्टेवापादीनामिति। एकादशानामेषांयथासंख्येकादशापिवाद्यादेशाः। सुरित्यर्थः। सिवुक्तमुच्यमानित्यतः। शितीत्यनुवर्त

तिसवकर्मधारयइत्यभिप्रेत्याह। इत्संज्ञकशकारादिति। पाकारादितिकिं। अये। अये। दये। पितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमेति
 हविवाघादेशाः स्फुरेव। सेदित्येति। उपदेशेत्तु तइतिकादिनि यम प्राप्तेत्येतेनि वे वेपि भारद्वाजिनियमादि २। सेदः परस्य। सदेरि
 तिषष्ठी। फलितमाह। अस्यासात्परस्येति। स्यादिष्टम्या सेन चेति प्राप्तिः। लिटीति किम्। निषिधित्सति। सदिसंयोरिति वत्सा
 रूढोपि पाठ इहोपेक्षितः। भाष्या ननु गुरात्कात्। निषसादेति। सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति वयुदासात् तिसमासादेत्यत्राभा
 सस्यापिषत्वेनेति बोध्यम्। शङ्खविशीर्षतायामिति वक्तव्येणातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशंककथं चित्समाधत्ते। पातनं लिङि।
 सादेरेव हि सिद्धिर्वादेरगताविति तत्वेत्युक्तिवशात्तनमिति रूपम्। तथा चास्येवधातोरिदं रूपं प्रसिद्धं वेत्यभिप्रेत्यतस्मिन्देशः क
 तः। यथा गम्यते गतो। इयव इयाक इत्यादाविति भावः। कुचसंभवं नादौ। कुचशब्देनारे इति वदमी कांतेषु यदितस्य पुनरिदं
 पाठः संपर्वनादिविवज्जलादित्वप्रभुकोराप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम्। अत्र न व्याजः अनेनेव ग्रंथेनया
 शानिनापि क्वचित् क्वचिदर्थमिदं देशः कृत इत्यनुमीयते अन्यथाऽत्रत्यग्रंथस्वरस्य भंगाय ते रित्याहुः। नो धितेति। बुध्यते
 वानिदकारिका स पठितत्वादयं सेडिति भावः। अकासीदिति। हलंतलरुणायादृद्धेर्नटीति निषेधेप्यतो हत्वा देरिति वेकल्येकी
 वृद्धिः। वृद्धिति। अत्र न व्याजः। अलितिक संतेभ्य इति निर्देशात् हत्वरणामिहानार्थमित्यनुमीयते। अन्यथान्वलादिभ्यो रा इत्येव सञ्ज्ञे रामः

दित्याहुः। अं बुग्नो। अनिदितामिति नलोयः। अच्यत्। अचीत्येकीयमतेतु इति दित्यादं व्यात्। मेघसंगमेव। चात्पूर्वेत्तेर्थे। प्रजाये
 गृहमेविनामित्यत्र यद्देदीरे मेधं ते संगं हंते इति विग्रहः। सुय्यजाताविति शिनिः। अथु। क्लेदनमिति। आदीभाव इत्यर्थः। उरि
 त्वात्त्वा कांवेद। शर्धित्वा। अथ्वा। उदुंदि। उरित्वा। उन्त्वा। निष्ठायां बुन्त्वा। निष्ठासमं च। ह्यपं ज्ञानम्। वेसर। गत्वादयः पंचार्थः।
 वाद्यभांडस्य वादनार्थं ग्राहणं वादित्रग्रहणम्। वेरी। वेरी। विरुदित्यादिस्फाराय स्येवधातोः। नो तोपीति। उत मातामहि यम
 त्वेन दित्यत्र नोतदर्शनादिति भावः। एव नु। वनित्वा। स्वात्वा। निष्ठाया म्। स्वातः। गम हन। अचिप्सुधातुभुवामित्यतोऽपीत्य
 उवर्तते। उदुपधायागोह इत्यत उपधाग्रहणं वतदाह। एवामुपधाया इत्याहुः। अदि। जगत्तु। जग्मुः। जघ्नतुः। जघ्नुः। जज्ञे।
 जज्ञाते। जज्ञतुः। जज्ञतुः। अनडीति किम्। अममत्। वीटवी वरं वस्त्रम्। वीवरपी वरमी वरेत्युणादिषु निपातितो यम्। व्ययग्नो।
 विन्नत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा। ननु त्रापि गत इति चिंत्तवसा। अवयवीदिति। यां तत्वा न वृद्धिः। स्पशवाधत
 स्पर्शनयोः। शिप्तीति स्ते अडि। अपस्यरोत्। अत्सृहृत्वेरित्यादिना अभ्यासस्य अत्सं सन्वदित्वा पवादापस्यमा। यङं तादवि
 यजे विचेति लुक्। अजायत इति टाप्। दीर्घोक्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञा पूर्व कविधेरिति तत्त्वादित्याहुः। जयजभ
 दहदराभं जयसां वेत्यत्र यसेति सोत्रो धातुः। यसतीत्यादि। यङ् लुकोऽसु जप जमे स नेनेवाभ्यासस्य नुक्। यडि। यपस्यतो लुकि।

तत्त्व

पंपसीति। यं यस् इति कं इति। पंपस्यति। ऊपधायाः गुरादेताविति। एतच्च गोह इति विष्ठ तनिर्देशाल्लक्ष्यम्। अविष्णुधातुश्च
नोऽनुवृत्तेनावीत्यनेनोगादिसप्रत्ययोविशब्धते विशेषणो नतदादिविधित्तसह। अजादाविति। दंत्येत्येति। दंत्योदो
तडीत्यर्थः। अङ्गुष्ठा अङ्गुक्त। अदिग्धा अविहता। अलीढ। अलिहतेत्यादि। रिङ् शयलिङ् ह। अयश्चिक्रितीत्यनुवृत्ते
पीत्येताद्विङ् एव विशेषणं शोऽसंभवाद्यकिं तु वे यर्थात्। तथा अकृत्सार्वधातुकयोरित्यनुवृत्तमपिलिङ् एव विशेषणमि
त्यभिप्रेत्याहायादावित्यादयो। म्रियते। तुहादिभ्य इति शः। यकि। क्रियते। म्रियते। उम्रा इको कल् इत्यतो कल्ग्रहणं लिङ् सिचा
विति पूर्वसत्रं चानुवर्तते तदाह। ऋवर्णादित्यादि। आभार्षादिति। सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः। क्त्वा दंगात्। क्त्वात् किम्। अचोष्ट।
अंगग्रहणादिहरात् स्येत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि प्रत्ययस्यैव तत्रापि इष्टत्वात् सिच एव लोपो भवति। तेनेह ना। अस्यम्।
दिष्टमास्यकेविति ह अंगग्रहणाभावे अया विष्टम्। अलाविष्टमित्यादावतिप्रसंगः स्यादित्याहुस्तदपरे न कर्मते। सन्निपा
तपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति। क्लीतिकिम्। अमृषाताम्। अमृषता। हञ्हररो। वृत्तारदृष्टार्थाः। भारहरति। प्राप
यतीत्यर्थः। अंशहरति। स्वीकरोतीत्यर्थः। स्वर्णहरति। चौरयतीत्यर्थः। पापहरति। नायायतीत्यर्थः। धृजधारो। दधारा। दधतुः।
दधर्षा। दधो। दध्राते। धर्त्री। धियात्। रानी। निनयिष्येति। भारद्वाज नियमादिद्विकल्पः। आदेव उपदेशोक्तिरिति। लिटि धातो रित्

राम

नोधातो रित्यनुवृत्तं एवाविशेष्यते तदाह। एजंतस्य धातो रिति। उपदेशे किं अवेता। सोता ननु लाहृणिकत्वादेवावनमविष्य
तीति चेत्। अत्राहुः। वरीग्रहणोलहराप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रीयत इति ज्ञायनार्थमुपदेशग्रहणम्। तेन कीदृजीना
राविति क्त्वावेकावयतीत्यादौ पुकसिध्यतीति मनोरमाकृतः धातोः किम्। गोभ्याम्। नोभ्याम्। असित्यत्रापि गमेर्ङोलातु
दिभ्यां जातुपदेशे एव। अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह। नतु शितीति। पयुदा सेतु नत्ते मत्ते इत्यादौ द्विवचने चोतिनिषेधात्
त्वं न स्यादभ्यासे इको रश्च येत किं वा। सुस्त इत्यत्र आतमोपसर्ग इति कः। सुस्त एव आतमोपसर्ग इति स्त्रियाम् इ-सुस्तम्
इत्यत्र आतोयुजिति पुञ्च न स्यात्। प्रत्ययनिमित्तं त्वात्तमादंताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याम्यायाहा प्रसज्य प्रतिषेधे तु न कोपि दोषः।
कावामप्येति स्त्रेण कवाधनार्थपुनरपराविधानं च प्रतिषेधपक्षे तापकमात्तदाहुः। अनेमिन्निकमात्वं शिति तु प्रतिषेध इति।
नन्वेवमपि एरुः शिन्ना न्नत्ते मत्ते इत्यादि न सिध्यतीति चेत्। अत्राहुः। पदितु शितीति वृद्धीहि। स्यात्तदा त्रस्यादेव दोषः के
तुकर्मधारयो यम्। तथा च अशितीत्येतेनैक शकारोदोप्रत्यये परे नेत्यर्थः। धातुग्रहणादिसस्यप्रत्ययस्य शितीतिकर्मधा
रयेराविशेषणत्वाविषयसमस्यात् इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात् पयुदासिपिनरुतिरिति। आ
तओरात्तः। इह अंगस्येत्यनुवर्तते धातो रिति तु फलितार्थकं यम्। मादंता दंगादि त्यर्थः। आतो लोप इति वा आर्षधातुक इत्यनु

वर्तते दीजे सुडचि कि तीत्य तो वि कि ती ति च त दे तत्फ लि त मा हा अजा घो र्ध धा तु क यो रिति अजा घोः कि मा म्हा यते अंका मा
 ग्हा यते यड् दा सी या दु दा जो लि दु ने मे क व च न मि द् आ र्ध धा तु क योः कि मा यां ति वां ति व्य तरे रा दा ने क र्म व्य ति हारे वा
 ताल दु ने मे क व च न मि द् द धि ये ति एवं च अजा घा र्ध धा तु क कि त्वे न द धि व द धि मे त्या दि सु आ तो लो प सि क्क व पि द धि य प पि
 ये त्या दि रु प सि क्क ये स्त रेऽ सि नि वि ति ग्र ह रा मा व र य क मि ति जे य म् यदि तु द ड ग म र वा न ग ल्ये ते व्या ख्या ना त्त र अ वि कि
 ती ये त र्ध धा तु क स्वे व वि रो ष रां न भू भ योः दा धा ध्व रा रा इ ह रा रु पा अ त्वा रः दु दा अ दा ने दा रा दा ने दा अ व रं ड ने दे इ र ह
 रा धा रु पो तु हो दु धा न्ना धा र रा पो व रा योः धे द पा ते अनु वं धा ना न ने को त्वा रा दे च उ प दे रा इ त्या त्वे रा दे इ धे दा म नु क र रा
 दा प दे को वि ने ति दा प्र ल व सो दे व शे रा द ने ए त दि न्ना वि त्थ र्थः दे य पि त्थ मि ह प्रति षे धा र्थे न त्त नु स त्थ र्थ म् अनु दा तो मा पि ता
 वि ति प्र त्थ म स्वे व पि तो नु दा त्ता त् न चे दे पो ला रु णी क त्वा त्ता स्य प्रति षे ध इ ति रं क म् पि त्क रा स्य आ न र्थ स प्र सं गा त्ता इ
 र मे व दे यः पि त्थ ग मा दा य ह रो अ वि रो ष इ ति परि भाषा या ता य क मि त्या ड् अ र वि ति कि म् दा ते व हिः त्त्न मि त्य र्थः इ ह रा
 द हो रि ति द्वा दो न अ व र तं मुर व म् पु ह मि त्य र्थः इ ह लु च उ य स गी दि ति ता दे दो न ए र्ति डिः मा स्या दी ना मि ति मा स्या
 गा पा त्त हा ति सा मि त्य र्थः मा मने ग मा रा य ह रो अ वि रो ष पि मा इ मे ड ने ह य ये ते लि डि कि त्ता सं म वा ता सा ग ति मि द्दो

राम

गो श दे गा ड् ग ता वि ति तु न ग ल्ये ते लि डि कि त्ता सं म वा दे वा पा पो ने ओ हा क्ता गो वां त क र्म ति दे वा ता धे वा ता मे वा त् स्वे वा ता मे वा
 त मे वा ता हे वा ता अ व से वा ता आ र्ध धा तु के कि म् मा या ता मा या ता मा या युः कि ती ति कि म् दा सी य इ ह री हो सु ड ची त्य तः कु ती त्य नु
 वर्त मा ने पि प्र क्तो प यो गी त या कि ती त्य स्वे वा नु व र्तिः कृ ता वि भाषा धे श लि तु डी त्य नु वर्त ते रा श्री त्थ स्मा क्त्त री ति च त रा ह जे म् इ दे
 त्या दि अ र धा दि ति च डि आ तो लो पः अ य जे र ह रा म गी थि य त् वि भाषा घा इ ह रा य रु वि यो र्थ त तो लु ग लु व र्ते ग ति स्वे त्य तः
 सि वः पर से प दे धि ति व त रा ह सि वो लु वे त्या दि अ धु रि ति आ त इ ति जे उ स प र से प दे कि म् व्य त्थ आ त य म र म् इ ह आ र्ध धा तु क
 स्पे ड ला दे रि ती ड नु व र्ते ते अं जेः सि ची त्य तः सि ज्ग्र ह रो सु सु ह् अ म्प इ त्य तः पर से य द य ह रां च त रा ह ए म् सि व इ ति या दि अ यं सी त्थ म्
 मं सि छ रा अ रं सी त्थ अ रं सि छ म् अ ने सी त्थ अ ने सि छ म् प र से प दे कु कि म् उ दा य त् अ रं स्ता अ रं सा ता म् वा नु स्या अ य स्य कि म्
 स्थि या त्थ ये न्य क्क र रो धा य ति द धो अ धा सी त्थ पु मा स्थि त्य वे ति व्या ख्या ना त्त रों त रे न हा ति स्प ती ना मि ति म्म ना नि दे णा जे ति म्
 वः वि भाषा धि ति श्य च वि क र रा म् रा च्छा म् यो सा ह च र्थ दि ति भा वः एवं रा च्छा से ति सु ग्गि धा व पि स्थि ते रे व य ह रा मि ति बो ध्य मा ते
 ना स्या र्ति डी ति पु गे वा सा य व ति पे ओ वे वा प ति वा य ति पु य्प ती त्य र्थः ओ दि त्थे ति नि छान त्त म् वा ने म् पु छे वा न मु मे वि धि त्य म्
 अ दे त्त्वा दि ति के चि नु अं ग रू त्त प रि भाषा पि सु रा भा वं स म र्थ य ति प्रा गे धो पा दा ने गं धो पा दा ने गं ध म् ह रा म् न न्ने वं क र्म रो धा

स्वर्धेनोपसंयुहादकर्मकत्वेनविघ्नति कुसुममित्यादिप्रयोगेनसिध्दयेदिति चेत् अत्राहुः यद्वात्वेन कर्तृविषयकर्मणोपसंयुक्तस्यै
वधातो रकर्मकत्वेनाप्यस्याभवति हि जीवति नृत्पति इत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंयुक्तकर्मणः कर्तृविषयतात्वात् । घ्राधातोः क
र्मणोऽस्तथात्वात्वाकर्मकतेति । धाशब्दाद्विसंयोगयोगोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वा यु रि ह्यस्य ते तेन शंखं धमतीति वस्तुतः
धमतीति प्रयोगो चेत्ताहुः । अत्रिसंयोगे सुवर्णधमति । अत्रिना संयुनक्तीत्यर्थः । स्येयादिति । एलिङीति नित्यमेवे । लुङि अस्यात् ।
म्रा अभासे । मनति विद्याम् । अभ्यस्यतीत्यर्थः । मस्त्रो । असासीत् । अदादिति । गति स्येति सिचो लुक् । कृतम् । संयोगोदः किम् । च
कतुः । चकुः । तपरकरां स्पृष्टार्थम् । स्तृब्दत्वादेर्लिङितत्वरित्पादो ऋच्छत्तामिति गुरास्य जायमानत्वात् । चकारो मस्त्रो
जनः । दयतेर्दिगिलिटीत्यतो लिटीत्यनुवर्तनादाह । गुराः स्याल्लिटीति । अटदि निमित्ते लिटीति प्राचो व्याख्याने नुनादन्त्यम् । तच्च
स्वविषये वृद्धिर्वाधिकेति कलितार्थकचनपरतया तडुक्तिः संगत इति वाच्यम् । परत्वेन गुरास्ये वन्याप्यत्वादिति भावः । गुरो
र्त्ति । अर्त्तिभादि काद्योर्ग्रहणम् । लुका निदेशस्तु सोऽत्र । ऋग्रहणो कर्तृ व्येति पा निदेशो य इ लुङि नृदस्यर्थः । शिङ् ऋत इत्यस्या
ह त इति वृत्तेन संयोगादित्वेन विशेष्यते तदाहा संयोगाद्योरइत्यकारे विधेये गुराग्रहणं चिंत्य प्रयोजनम् । अयश्चिद्विती तिस्र
त्राधीत्यनुवर्तते तच्च लिङे विशेषणं रिङ् अयसिङ् हिति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ् ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह । यकियादीति । राम-

आर्धधातुकदत्तेतरकृत् आर्धधातुकयो रित्यनुवृत्तिपर्यालोचनया कलितार्थकचनमिति ज्ञेयम् । संयोगादिरिति किम् । क्रियात्वात् ।
दीति किम् । संसृषीष्ट । आर्धधातुके किम् । इष्टयात् । स्तृ । उपतापो रेगः । अयुक्तः किति । एकाच उपदेश इत्यत एकाच इत्यनुवर्तनेन
च उको विशेषणमित्याह । एकाच उगंतादिति । अत्रि । अत्रिवाच । अत्रिवा । भूतः । भूत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम् । भूत्सुः । शांतिस्थे
ति कतुः सवगि इव तिन कित । स्यात्सुरित्यनुमा स्येति इव प्रसंगात् । एकाच इति किम् । जागरितः । जागरितवाच । कुरेति स्तृ
नुवर्तनेन ऊर्गुजः । ऊर्गुजवानिति सिध्यति । उगंता किम् । कथितः । कथितवाच । पुरस्तादित्यादि । आर्धधातुकस्येदृतादेरित्या
दि विधिकांजात्वागेवेनेदृशि कृतीत्यादिप्रतिषेधकांङारंभसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधे प्राप्ते इति । स्तृजः । स्तृजः धृतत्वादेव येति भावः ।
स्तृजतोः सरति । सरिष्यति । सर्तिषा स्यर्तिषा स्यर्तिः । परस्मैपदेति न संबध्यते । पुषादि योगादस्येष्ट्यकरणात् । आहुः शासु इत्या
यामित्यस्यात्र नग्रहणम् किंतु ससर्तिभ्यां सादवर्गीत्यरस्मैपदिनः शासेरेवेत्याहुः । असरत् । अशिषत् । आरत् । प्रागुदिति । वि
भाषात् । जिह्वोरित्यतो विभाषा नानुवर्तते इति भावः । धृत् । हृत् । कौटिस्म । सगंतो । यद्यपि सामान्यव गतिरुक्ता तथापि द्रव
द्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया । स्रवतिष्ठते । प्रसवोभ्यनुज्ञानमिति । देवस्य तासदितुः प्रसवे इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थदर्शनात् । तस्य सु
भ्यः । परस्मैपदेषु किम् । असोष्ट । अषोष्टाभ्युवः । पृच । यययंभ्युधातुः स्वादेशेन हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः । इभ्युवोः ।

ਜਨਕੀ

[illegible]

राम.

43

हि कर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह ॥ बुद्धिं भूतार्थयोरिति निजेष्वेति गौरो वा मुख्यवाकर्मणीत्यर्थः ॥ इह गतिबुद्धीत्यनेन यस्य कर्मसं
ज्ञातद्वौराख्य प्रयो ज्ञेति अगो कर्तु र्गो कर्मसंज्ञायस्य तत्प्रयोज्यकर्म अत्येषामिति गत्यर्थकर्मकद्वारेतीनां लादय इति
कृत्य कर्तृत्वतर्पणी आदिषावेन ग्राह्याः ॥ गौर्बुद्ध्यते इति देवदत्तेनेति शेषः ॥ कृत्यादि बुद्धेर्दोषव्यादोहनीया ययः गौस्सुदोहा
डुर्दोहा ययः ॥ अजाग्रामं नेत चानयनीया ॥ हर्तव्या हरणीया अजाग्रामं नेया ॥ इत्याद्युदाहर्तव्यं ॥ ग्रामे गम्यत इति व्यज्रदत्ते
लेखध्याः ॥ माराक इति अयं प्रयोज्यः कर्त्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्तध्याहर्तव्यः ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥ ॥ कर्मरास्त्रिति सो
कर्त्ताति शयंघोतपितृमित्रचुषंगः ॥ प्रोक्तेति योमिदिच्छिदिप्रष्टतय एककर्मकास्तत्र कर्मकाः यत्तुदिकर्मकास्तसकर्मका इ
ति भावः ॥ अकर्मकत्वस्य फलमाह ॥ भावे कर्त्तरि चेति ॥ भावे चाकर्मकेभ्य इत्कृतत्वादिति भावः ॥ द्विकर्मकेषु कर्मराः कौत्से विवहा ॥ ९
यामुदाहरणं प्राप्ति सागरो मृतं स्वयं प्रदुग्धे स्पृगौ स्य कृतावस्तपमानस्य वस्त्रनिमेदिनी इति ॥ द्विग्वेश्यत्र कर्मवत्क
र्मरोगेति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे बुद्धिं चोरिति प्रतिप्रसृतस्य यको न डहस्तु नमामिति निषेधः ॥ उक्तप्रयोगानुरो
धा द्वौराख्येव कर्मराः कर्त्तृत्वविवहानमुख्यस्येत्याहुः ॥ अत्रैदमवधेयम् अधिकरणत्वाविवहायां ब्रजगौराकर्मतिरुह
द्विब्रजगो स्वयमेवेति भवति यदा तु ब्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मरापि कर्त्तृत्वविवहानभवति ॥ रुध्यते ब्रजे गो स्वयमेवेति ॥

तत्त्वः

कर्मत्वेति कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्वैदोपाधिकमवस्थामेदसमानाधिकरणानि यामेदमाश्रित्येत्यर्थः। एवंचावस्थामे
देनक्रियाभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वंकर्तृरस्तीतिभावः। करणाधिकरणान्यामिति। तुल्यक्रियः कर्तृत्वेतावत्तुल्यमिति
असिनादिनत्रिस्थाल्यापवनीत्यादौ करणाधिकरणयोर्व्यापारस्सरवद्दानीमसिः द्विनत्रिस्थालीपवनीत्यादौकर्तृत्वं
इत्यतिप्रसंगः स्यात्तन्माभदित्यर्थः। नच कर्मत्वावस्थायोर्विक्लिप्तादिरिव करणात्वाद्यवस्थायामसिस्थाल्याव्यापारो वस्तुतः
सम्बन्धिधातुनानोपात्तः इतिकथमतिप्रसंगइतिवाच्यं। सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातुपात्रेनानविशेषितत्वात्। नन्वेतस्मि
न्सुत्रेधातुपात्रक्रियातुल्यक्रियइत्युक्तमसित्येनातिप्रसंगो न भवेत्। ननु तुल्यक्रियः कर्त्रीकर्मवद्भवतीत्युक्तेकेनेत्या
कोक्षायां नेनकारकोपस्थितावपिकर्मवदिति प्रत्यासत्पाकर्मणोतिलभ्यतएवेत्यत आह किंचेति। अधिगच्छतीत्यादिभ्यो
कस्योत्रादौ तु यत्र कृपावेशतस्ते नमोस्तु रवे सदा। ननु कलं व्यापारश्च धातुर्थः स एव क्रियाया च व्यापारः स व्यापार
राश्रयः कर्ता फलश्रयस्तु कर्म एवं च यद्विभिदिप्रभृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृ
स्थभावकागम्यादय इतिकथं ज्ञातव्या इत्यत आह। यत्र कर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्यकर्तृत्वीति। ग्रामे स्थितिः आरूढना
रूढहस्तिषु अधिगता गच्छिताश्चार्थे स्थित्यादावपि वैतर्क्ये नोपलभ्यत इति बोध्यं। कारिष्येति इति। ससिद्धसी युडिति वै

रामः

कल्पिकश्चिखदिदा। पहेरुद्धनोस्य इति इदं करिष्यते। एवं लुडिः अकारिष्यत अकरिष्यत। सिचश्चिखदिटि अकारिष्यवहे अ
कृता। सियुटश्चिखदिटि कारिष्येयवहे कृषीष्टः तासिड कारिता कर्त्री यच्छिणोस्तक्रियेते चरः त्वयमेव अकाशीत्यादिनेतस्मि
थेदिति कर्मवत्कर्मणोति कर्मवत्त्वं न सिध्येदित्यर्थः। एतेन पचतिपाकं करोतीति विवरणादाख्यातस्य वत्तेशक्तिरिति नेयाधि
कोक्तिः परस्ता। करोतेत्यत्रार्थत्वे तु यत्तते इति वस्तु कर्मकतापिन स्यादिति। एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृत्वाभावात्पगमेनेत्यर्थः। य गभा
वादिति सति तु यवनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः। ओलो यजतिः ओतः एव नीत्यनेन। ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिदं ज्ञानं कि
त्पत आह। ताच्छीत्यादाविति। नत्तिति यान चूत भवतीत्यर्थः। देवदत्तयजदत्तावनो न्यस्य शत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ती
तिकर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह। सकर्मकारणमिति। ननु त्रदेवदत्तो यजदत्तस्य शतियजदत्तस्य
देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यस्तथा च स्वनिष्ठा क्रियाप्रतिकर्तृत्वमितरक्रियाप्रतितु कर्मत्वं भवति अन्यथा द्वयो
रपि कर्तृत्वं भवस्यादिमौ गंगोत्तरात् इत्यवयवा। एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति। नच संयोग
स्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृत्वात्त्वमस्येवेति शंका। तत्राविरूपितसंयोगस्याभिन्नत्वात् अन्यथा फलव्यापारयोरेका
श्रयत्वे सकर्मकत्वं न लभ्येत। किं वा रुहिगम्योः कर्तृत्वात्क्रियत्वात्तरो हस्तिगच्छित्याम इत्यत्र कर्मवद्भावो निति भाव्यकं वद

तत्त्वति.

दिसंमतां तथा वसंयोग रूपफलस्य सर्वत्र नुत्तमत्वादिगमिभ्योऽप्येवैष्यं दु रूपपादमिति नात्र कर्मवत्प्रसक्तिरित्यदह
रशांतरमाहा अत्रेति. आभंनयतीति. इह प्रतिषेधाभावेन कस्यात्. क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेन्यात्तत्पदं स्यादिति भावः. अत्रि
हापि कर्मणि क्रियाकृतौ विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दु रूपपादमिति चेत्. अत्राहुः. क्रियाकृतविशेषोपलंभा नु
पलंभवदुद्देश्यताविनियामिका यत्र कर्मस्योपशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रियायत्र त्रयो व्योपशस्य सा कर्तृस्थेति. तथा हि द
र्शनोद्देश्यताभ्यां विशेषेण गृह्यते च विशेषानुपलंभात्कर्तृस्थता उद्देशानुपेक्षा. अत्राप्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भव
ति. एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यगावो भवति. इति ऊर्ध्वदेशसंयोगानुक्तत्वापारविशेषोपरिगमनेन
देर्यो न तु न्यगावमात्रं. उरुस्य शाखो हस्ताभ्यां भवनमयत्पि भूमिस्थेयुक्तेष्वप्युद्देशो न तु प्रयोगात्. अतएव हि यदितुपरि
खंडसीत्यत्र भाव्यं रुहिर्गर्भ इति. अतएव वरिहंति हस्तिनं हस्तिपकासा नोद्देश्यति महांमात्र इत्यादिप्रयोगेऽप्युद्देशो कर्तृगो
र्भत्वं संगच्छते. यविमिद्योक्तविहितिदिधा भवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तु उद्देशेनैव कारकत्वापारत्तिकर्मस्थक्रिय
त्वात्पच्यते. ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येवमजायामेनयतीत्यत्रापि कर्मस्योपशस्य संयोगोद्देश्यता न तु
व्यापारोपशस्येति कर्मवद्भावोपशस्येति विधेयमावश्यक इति दिक्. दु हि यच्चोरिति. दिकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मस्योः कर्तृत्वं

शम.

वहायामपि सकर्मकत्वाविशेषे प्राप्ते यभा रंभः. गोः ययो दुग्धे इति अत्र कर्मवद्भावेन आत्मनेपदेनित्यं. गोरो कर्मणि दुग्धा
देरित्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षया ययो गो दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः. एवं च प्रधाने नीह कृष्याहमित्युक्तत्वा
न्मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षया ययो गो दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः. एवं च प्रधाने नीह कृष्याहमित्युक्तत्वात् न्यून्यायेन न्या
दीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवहेति कलितं. अत्रः कर्मविराते पद इत्यतश्चिराते पदवत्त्वं ते दीपजनेत्यतः. अतएव
मिति च तदाह. अत्रेति. अत्रः किम्. अत्रेति काष्ठमित्यत्र नित्यं चिरात्. कर्मकर्तृरिति. अकारिघटः कुलालेनात्रापि नि
त्यमेवा. इह पञ्च कर्मकर्तृरीत्येव. अत्रेति गोर्गोपालेनेत्यत्र नित्यं. उदंबरः फलमिति. कालः उदंबरं फलं चतीति स्थिते
रा कर्मणा उदंबरस्य कर्तृत्वविवक्षया मिह कर्मवद्भावः. ननु हि कर्मकेषु पदेरप्यासांशिकः पाठ इति चेदुद्देशेति तेषामयं
यः कथं संगच्छते इति चेत्. अत्राहुः. उदंबरः फलं चतीत्यत्र कर्मवत्कर्मणोपस्थापितो दुहि यच्चोरित्यनेन कर्मवद्भावो बह
लं विधीयते. अत्रियुज्येति न काष्ठमुपपन्निरिति. अत्रियुज्यः स्यात्. अत्रेति नित्यं माघदात्रापि यकि तु तास्य उदात्तेत्यादिना
लसर्वधातुका नुदात्तत्वे कृतेयक उदात्तत्वं प्रायेत. अत्राहुः. पुनैककर्तृरित्युपयोगे वा. भूया कर्मणि. कर्मणाहः
क्रियावाचीत्याह. भूया वाचिनामिति. अत्रेति. आत्मनेपदादयस्य निषेध आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थे लदेतदाह. यकिरा

ਜੇ. ਐ. ਐ.

विनिश्चयवाक्येति लिङ्गसिचो रिति वेदः। आद्रिपत इति। उदादिवाक्चेरिङ् शयसिङ्। स्त्रितिरिङि। इषङ्। आहतेति उञ्जेति कित्
 (इंस्वाङ्) गादिति सिचो लोपः। नरुधः। विरातेपद इत्यतश्चिरानुवर्तते अचः कर्मकर्तृ रीत्यतोऽनुवर्तनादाह। कर्मकर्तृ
 तिचोऽन्यततेति। नपस्ताप स इत्यनुमपते। नदुह। ननुदाग्धिययीयत्वे नस्त्रोतेरपि द्विकर्म कत्वाजो रूपकर्मणः कर्तृत्वविवहा
 यामपि योरूपकर्मणो विद्यमानत्वाच्च कर्मकाराणां प्रतिषेध इति। निषेधेन च किं रणः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत्। अत्राहुः। न
 आदियोगेन हीरप्रसवरा। नुक्कला उक्कंठास्तथा तोरथिः। सामगो निष्ठा। स्तप्रसवरा इत्यत्रापि करणेत्युदा। प्रसवते। नेनेति प्र
 सवरां सा चोक्तं। स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुरोः स्वस्तुतापवस्तुमानस्य वस्तुनि मेदिनीति प्रयोगे उपसृता उक्तं टितेत्यर्थः। नको
 गो प्रसोति उक्तं यति। अंतर्भाविता रणार्थः। वेत्तोतिः। गोः कर्तृत्वविवहार्थं प्रसुते गोरिति। प्रस्ता विष्टेति। विरावदिदं न वचिरी
 निषिद्धे विरावदि उपेन स्यादिति पांकां। विरावदित्यने न हि विरावकार्यमिति दिश्यते। न च विरावनेत्युक्तास्तेति देवो निषेधं साक
 तायेन विरावदि टो निषेधः स्यात् प्राप्तेति। स्तुक्रमोरनात्मनेपद निमित्त इति नियमादुक्तादित् रुणा इरा नानमते दंड
 ति। इह न मितान मितपोर्विशेषदर्शनाद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थां स्य न मनस्य तु देस्य ताननु
 दनुक्कलव्यापारस्येति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः। अची करतेति। विराप्रतिषिद्धे रणार्थेति च। शिष्यार्थेति रणः सामान्य

हरास्यकलमाहापुत्रमुदस्यतीत्यादिपुत्रभांडेतिरिङ्गात्मात्मनेपदविधौयोऽकर्मकस्तमुदाहरति। विकुर्वतेसैंधवाइति। कुषिर
जोऽनदुहस्कनमामित्यतोनेतिवर्ततेतदाहानयगिति। किंतुश्यन्निति। तस्मिन्नेवंविषयेइतिभावः। नगिरामिरेतिब्रह्मपादेरंकु
त्वाद्देयमित्यत्रगिरापदंप्रतिषिध्येरापदंविधीयमानं गिरापदस्यानएवयथाभवत्येवमिहापियकःप्रतिषेधकत्वाविधीयमा
नःस्यत्रतदीयस्यानएवभवतिअतोव्याचष्टेयगदिव्येतुनास्येति। श्यनासन्नियोगादिहंपरस्मैपदंश्यन्भावेनभवतीत्या
त्मनेपदमेवोदाहरति। कोषिषीष्टेति। कोषिष्यते। चुकुषे। अकोषि। अकोषिष्यतः। रंसते। नरंजे। अरंजि। अरंसते। साधयिजेयं
मयन्यहेकुष्यंतीत्यत्रनित्यंनुम। यकहेतुआव्हीनघोरितिविकल्पः॥ स्वरेविशेषोप्यसेवा॥ इहप्रकरणोभिधतेकाष्टंस्वयमे
वेतिदत्तादौप्रपुज्यते। तत्रसयंशब्दः करणार्थकोज्ञेयः। आत्मनकिरणोनेतिकर्तृत्वेतुकर्मणिलःस्यात्। स्पष्टंवेदंवेद्ये
दादौ। इतिकर्मकर्तृप्रक्रिया॥ अभिज्ञा। भूतेइत्यधिक्रियतेअनघतनेलडि। त्यतोऽनघतनइतिवर्ततेअभिज्ञास्यतिःसाउच्य
तेबोध्यतेऽनेनेतिविग्रहस्तदहास्यतिकोविनीत्यादिवक्ष्यामइति। अवसामेत्यर्थः। पश्यमगोधावतीत्यत्रवाक्यार्थरूपमग
कर्तृकधावनमिवस्मरसीत्यत्रेगाकुलाधिकरणाकास्मत्कर्तृकभूतानघतनवासावाक्यार्थः। कर्म। कृष्यतिसंबोधनंस्मरणाकि
यायांविशेषणं। तत्राचरर्वाकनिवासकर्मकंकृष्यसंबोधकंस्मरणमितिफलितोर्थः। नवदि। लटःप्रतिषेधेउसर्गलड्।

सर्व

वासोलहरामिति प्रसिद्धता द्वायकमित्यर्थः चारणोलसमिति सहसा दुष्प्रनारे ह द्वायं न्यहेलडिति क्नेव्रसामागा अचारका
म। यच्च द्योगे पीति। अतएव नयदीतियोगात्पूर्वविभाषा साको ह इति न कृतमिति भावः अतएव ता यन्व इति। अपन्वो
पलाप सन्न आत्यंतिकत्वे नामेयं यदभियुक्त सदेतोरप्यपुक्तिः। नाहमित्यादि। कलिं गानामनिविद्धो देशः। अंगवंगक
लिं गेषु सोराष्ट्र मगधेषु च॥ तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणात् तस्मिन् देशे लया गत्वा चिरं स्थितमिति
केनचित्कश्चित् उक्तः सन्नाह॥ नाहं कलिं गानामिति न केवलमवस्थानमेव निविध्यते किंतु तद्विहितं भूतंगममयी
ति भवत्यतएव ता यन्वः। यदा तु कलिं गेषु गम इत्युक्तः सन् गमनमेवापलपति न तदा स्य ता यन्व इति लोके व भवति न कलिं
गेषु गच्छमिति। प्रप्रेव। कतानघत नपरो हे इति वर्तते प्रप्रे इत्यत्र कर्मणि नडि। त्याह। प्रप्रे व इति आसवेति। पंचवर्षीयं
नरमासत्र कालं पंचवर्षीतीतं तद्विप्रकृष्टकालमित्याहुः। पृथ्यामान इति। आसन्न कालिके कतानघत को नपरो हायं
त्रिधा त्वर्थे प्रप्रे वे सतीत्यर्थः। प्रप्रे किं। भूतानघत नपरो हे लिडेव जगाम चेवः। लट् स्मो स्मोत्ययं कतकालघातको नपरो। एष्ट स
तिवचनमिति विग्रहः। समाहार द्वंद्वे तु उभयवस्यादिव्यते च प्रतिवचन एव लट् इत्यहं। ननु करोमीति। न च एष्ट इह संवर्षे यावता
अप्रवर्षकमेव प्रतिवचनं भवतीति काव्यो विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनामिमुख्यमपि प्रतिवचनमिति एष्ट इह संवर्षे

राम-